

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	45
'Aho	Tu'apulelulu, 10 Tisema 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Matae Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia

Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

**FALE ALEA
'O TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA
FIKA 45/2020
FAKATAHA 'A E FALE ALEA
'O TONGA**

'Aho: Tu'apulelulu 10 Tisema, 2020

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	Lipooti Komiti: 4.1 Fika 10/2020 - Komiti Lao; fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 39/2020 – Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu Fakavaha'apule'anga 2020 4.2 Fika 12/2020 - Komiti Lao; fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 44/2020 – Lao Fakaangaanga ki he Ngaue Fakapangike 2020 4.3 Fika 5/2020 - Komiti Pa'anga; fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 40/2020 - Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he ai 2020 4.4 Fika 6/2020 - Komiti Pa'anga; fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 43/2020 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Palani Pa'anga ki he Ngaahi Monu'ia Malolo mei he Fale Alea 2020

Fika 05	:	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Toutai 2019/2020
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu.....	8
Ui ‘a e Fale.....	8
Poaki	9
Me’a ‘Eiki Sea	9
Tohi kole tokoni fakafoki mai kāinga Tonga tukuvakā ‘i ‘Initia.....	9
Tokanga ki he fakamole Pule’anga he polokalama ‘aukai kae ‘ikai fakafoki ‘aki mai hotau kakai.....	12
Faka’ikai’i tukuaki’i ‘oku ‘ikai ha pa’anga Pule’anga ke fakafoki ‘aki mai hotau kakai mei muli	13
Fakahā ‘oku faitokonia kau Tonga ‘i muli mo tokangaekina he Pule’anga	13
Fokotu’u ke pālōti’i tohi mei he kau Tonga ‘i Nu’usila ke tukuatu fai ngāue ki ai Pule’anga	17
Tui ‘ikai ha pa’anga Pule’anga ke fai’aki ngāue fekau’aki mo e KOVITI-19	17
Taukave Pule’anga ‘oku ta’emo’oni tukuaki’i fai ‘e Tongatapu 9	18
Kole ke fakatokanga’i kehekehe mafai pule ‘a e Fale Alea mei he Kapineta	19
Fokotu’u ‘oku totonu ke ngāue Pule’anga ki he ‘isiu kau Tonga ‘i ‘Initia pea lipooti mai ki Fale Alea	20
Fakamatala fakamuimitaha ki he ngāue ke fakafoki mai kau Tonga tukuvakā ‘i muli	20
Pālōti tali ‘ave tohi mei ‘Initia ki he Pule’anga nau ngāue ki ai pea lipooti mai ki Fale Alea	22
Lipooti fika 10/2020 e Komiti Lao	22
Fakama’ala’ala he Lipooti fika 10/2020 e Komiti Lao.....	23
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 39/2020.....	23
Kau Lao Fakaangaanga fika 39/2020 he fiema’u ngaahi ngāue ki he fakalelei ngāue Pule’anga	24
Pālōti’i ‘o tali Lipooti fika 10/2020 Kōmiti Lao.....	25
Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fakavaha’apule’anga 2020	25
Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga fika 39/2020	26
Pālōti’i tali lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga fika 39/2020.....	26
Lipooti fika 5/2020 Kōmiti Pa’anga fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga fika 40/2020.....	27
Ngaahi feme’a’aki Kōmiti fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga fika 40/2020.....	28
Ngaahi fakatonutonu ne tali ‘e he Komiti.....	30
Ngaahi fokotu’u ‘a e Komiti.....	31

Me'a Minisita Pa'anga ki he ngaahi fokotu'u mei he Komiti Pa'anga	31
Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 5/2020 Komiti Lao.....	31
Lipooti Komiti Fika 11/2020 Komiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 41/2020	32
Lipooti 'a e ngāue Komiti fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 41/2020	32
Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 11/2020 e Komiti Lao.....	33
Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga fika 41/2020	34
Lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 41/2020	34
Pāloti'i 'o tali lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 41/2020	35
Lipooti Komiti Lao Fika 13/2020 fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga 42/2020.....	35
Fakama'ala'ala he Lipooti fika 13/2020 'a e Kōmiti Lao	36
Tu'utu'uni Kōmiti ke tali ongo Lao Fakaangaanga & ngaahi fakatonutonu	37
Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 13/2020 fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 42/2020 & 42A/2020	38
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 42/2020 & ngaahi fakatonutonu	40
Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga fika 42A 2020.....	41
Lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 42A 2020.....	42
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 42/2020.....	42
Fakamālō'ia Fale hono tali e Lao Fakaangaanga fika 42A 2020	43
Lipooti fika 6/2020 Kōmiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 43/2020	44
Ngaahi fakatonutonu & ngaahi fokotu'u 'a e Komiti	44
Fakama'ala'ala he Lipooti fika 6/2020 e Komiti Pa'anga.....	45
Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 6/2020 Kōmiti Pa'anga.....	46
Lao Fakaangaanga Fika 43/2020	46
Lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 43/2020	47
Pāloti'i 'o tali lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 43/2020	47
Lao Fakaangaanga fika 12/2020 & Lipooti fika 12/2020 Kōmiti Lao	48
Fakama'ala'ala he Lipooti fika 12/2020 e Komiti Lao.....	49
Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 12/2020 e Komiti Lao.....	49
Lao Fakaangaanga fika 44/2020	50
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 44/2020.....	51
Fakamālō'ia tali Lao Fakaangaanga fika 44/2020	51
Fakamatala Fakata'u e Potungāue Toutai ki he ta'u fakapa'anga 2019/2020	52
Pāloti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Toutai	53
Tokanga ki he ngaahi faitu'utu'uni ta'efakapotopoto e Pule'anga.....	54

Fakamālō'ia lava e ta'u ngāue ko eni mei he Pule'anga.....	55
Tokanga ki he taimi fakahāele ta'u mo e taimi fakataputapui.....	55
Fakamālō'ia lava e ngāue kī he ta'u mei he tēpile 'a e kakai	56
Lea fakamālō mei he tēpile 'a e kau Nōpele.....	56
Kelesi	57

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu, 10 Tisema, 2020

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, tatakai mai ‘a e lotu ‘o e pongipongi ni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Himi ‘e kamata’aki ‘etau lotu ki hotau ‘Otua ki he pongipongi ni, ko e 512 ‘o e himi.

Lotu

(Na’e tatakai ia ‘e he ‘Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Fakalotofonua)

<005>

Taimi: 1005-1010

(hoko atu e lotu)

<007>

Taimi: 1010-1015

(hoko atu e lotu) ...

<008>

Taimi: 1015-1020

... (Hoko atu e Lotu) ...

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā tatakai mai ‘etau lotu he pongipongi ni kole atu ki he Kalake ke ui mai ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Hou’eiki ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni. ‘Aho Tu’apulelulu ‘aho 10 ‘o Tisema 2020.

(Lele heni ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa)

Poaki

Kalake Tēpile: Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni, Vao’akau mo e Toutai. ‘Eiki Sea ngata’anga e taliuí ko e poakí, poaki mai e ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako mo e Akongāué, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a.

<009>

Taimi: 1020-1025

(Hoko atu ai pē ‘a e taliui)

Kalake Tēpile: ... ko e ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali hono ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku ne me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e ‘Otua Māfimafi ‘i hotau lotolotonga, tapu atu ki he Tama Tu’i, Tupou VI, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai.

Hou’eiki ko ‘etau ‘asenita ‘ena ‘oku ‘osi tufa atu ke mou me’a ki ai, ‘oku ‘i ai e faka’amu ko e ngata’anga ‘ena ‘etau ngāue na’e tuku mai ki he Fale Alea ni he to’u Fale Alea, 2020. ‘I he ‘ene pehē ko e ngaahi ngāue na’e fakahokó na’e tukuhifo ki he Komiti Lao, pehē foki ki he Komiti Pa’anga, pea ‘oku ou fiefia ‘aupito he pongipongi ni kuo fakakakato e ngaahi komiti ‘enau ngaahi ngāue. ‘A ia ko e Lao Fakaangaanga ‘eni ‘e 4 fakafoki mai ‘i he ‘etau ‘asenita.

Ko ia Hou’eiki ko ‘eni kuo fanongonongo mai ‘e he Kalake Pule ‘i ai e lipooti ‘e 2 ‘oku fakavave’i mai ‘e toki maau mai ke mou me’a ki ai ‘i he 11, ‘a ia ‘e tānaki atu pē ki he ngaahi lipooti ko ‘eni kuo hā atu ‘i he ‘etau ‘asenita.

Ka kimu’a pea tau hoko atu ki he lipooti, ‘i ai e tohi na’e ma’u mai he ‘Ofisi ‘o e Sea, ‘oku ou kole atu pē ki he kalake ke ne lau mai e tohi ko ‘eni, ‘uhi ke me’a ki ai e Hou’eiki pea toki tuku atu ki he Pule’anga ke nau toki ngāue ki ai.

Tohi kole tokoni fakafoki mai kāinga Tonga tukuvakā ‘i ‘Initia

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato ‘o e Fale, kae ‘atā ke u fakahoko hono lau ‘o e tohi ko ‘eni. Faka’aho ki he ‘aho ...

‘Aho 3 ‘o Tisema, 2020

Lord Fakafanua,
Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,
‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,
Tofoa,
Tongatapu.

Tonga.

Lord Fakafanua,

Kaveinga: Kole tokoni ki hono fakafoki 'o e kāinga Tonga mei 'Initia.

‘Oku mau tuku ‘a e fakafeta’i mo e fakamālō ki he ‘Otua Māfimafi he’ene taulama hao ‘o tau a’usia ‘a e hifonga ‘o e ta’u ko ‘eni. Fakafeta’i ‘oku kei toka lingolingo pē ‘ene kelesi ‘i he taimi ‘o e faingata’a ko ‘eni ‘oku kei lākoifie lelei pē ‘a ‘Ene ‘Afio mo e Fale ‘o Tupou, ‘a e Feitu’una mo Hou’eiki pea lave ai ‘a e kakai ‘o e fonua pea pehē kia kimautolu ni foki ‘oku fakahoha’a.

‘Oku mau ‘oatu ‘a e tohi ni mo e loto faka’apa’apa mo’oni ki he Feitu’una tu’unga ‘i he to’ofohe mo e fatongia mamafa ‘oku ke fataki ‘i he Fale Alea ‘o Tonga ma’a e fonua. ‘Oku mau laukau ai ‘i he ngaahi faifatongia ola ‘oku tafe mei ho Fale ‘Eiki. Neongo ‘o e taimi ‘o e faingata’a ko ‘eni mo hono ngaahi pole ‘oku lahi ka ‘oku tau tui kotoa pē ‘oku kei malu pē ‘a Tonga ‘i he ‘aofinima ‘o ‘etau Tamai Māfimafi ko e ‘Otua na’e tuku hake ki ai ‘e he ‘Uluaki IV pea ‘oku tau fakafeta’i ai.

Lord Fakafanua, ‘oku makatu’unga ‘a e fakahoha’a ni ko kimautolu ni kāinga Tonga ‘oku lolotonga tukuvakā ‘i ‘Initia, ‘o talu mei Mā’asi ‘o e 2020 he kamata ko ia ‘a e tātāpuni ‘o e ngaahi kau’ā fonua tupu mei he KOVITI-19. Ko e talu ‘eni mei Nōvema ‘o e ta’u kuo ‘osi ‘a e kamata ko ‘eni ‘emau omi ki he fonua ni ko e kumi mo’ui fakafaito’o ‘i he ‘ofa fakapa’anga ‘a e Pule’anga Tonga.

‘Oku hounga’ia mo’oni ‘emau mo’ui he ‘ofa lahi mo e monū ne mau lave ai mei he Pule’anga ‘o Tupou mo Hou’eiki. Neongo ne hake e peau kāfakafa ia ‘o ne tafia atu ai ha toko 2 ‘i he kaungā folau, ka ‘oku mau fakafeta’i pē he ‘oku kei sātai pē ‘a sātai te’eki ke liua ia.

Ne fai pē fetu’utaki mo e feinga holo ‘a e ngaahi tafa’aki kehekehe ‘o e Pule’anga, ka ‘oku a’u mai ki he ‘aho ni ...

<005>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ... mo e te’eki ke ‘i ai ha tali pau mai ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e feinga ‘oku fai. Pea ko e makatu’unga ia ‘o e fakatangi atu ki he Feitu’una mo ho Fale ‘Eiki ha tokoni ke vave ni mai mu’a ha taimi ke mau foki atu ai ki hotau ki’i fonua, telia na’a toe hoko ha fakatamaki ki ha taha heni. ‘Oku mau ongo’i kotoa pē ‘a e pekia si’omau kaungā fononga pea ko e paea vivili mo’oni ia ka ko e mole ‘o ha mo’ui kae mama’o fau mei he fāmili mo e maheni mo e fonua.

Tuku pē mu’a ke ‘oatu pē ha ki’i puipuitu’a kia kimautolu ni ‘oku fai mei ai ‘a e fakatangi ni.

1. ‘Oku mau toko hongofulu mā tolu, 13 mo e ongo pekia ‘e toko ua, 2 ‘i ‘Initia ni. ‘A ia ‘oku mau ‘i *New Delhi* he taimi ni. Ko e ta’u motu’a taha ko e fine’eiki ta’u 69 pea si’i taha ko e ta’u 22 tukukehe ange ‘a e ongo pekia.

2. Ko e toko 12 mei he toko 13 ko 'enau 'i heni 'i he 'uhinga fakafalemahaki 'a ia 'oku 'i ai 'a e kau faito'o 'e toko 5 mo e kau tauhi. Ko e toko 1 leva mei he kau tau 'a 'Ene 'Afio na'e lava mai ia 'i he faingamālie ako he kamata'anga 'o e ta'u.
3. Mei Mā'asi 'o e ta'u ni ne kamata ai ke 'osi atu 'a e ngaahi faito'o 'o e ni'ihi pea si'i tō tau ai mo e tokotaha ia 'o e kau feinga faito'o ō mai. Koe'uhí ko e tātāpuni ko ia 'o e kau'āfonua ne pau ai ke fakamomofi 'a e pekia 'o tali ki ha taimi ke fai ai ha foki atu. Ne fai mai 'a e fononga 'o lava mo e ngaahi faito'o 'o e tokolahi kae a'u mai ki 'Aokosi kuo toe tō tau ai mo e si'isi'i taha ia 'o e kau folau pea 'i he 'uhinga mo e founa tatau pē ne fakahoko ki ai 'o hangē ko e 'uluaki pekia.
4. Talu mei he taimi na'e hoko mai ai 'a e faingata'a ko eni 'o e COVID-19 ne fai 'a e lelei taha 'a e faka'ehi'ehi 'o a'u mai ai ki he sivi fakamuimui taha ko ia 'o kimautilu ni 'i he 'aho 1 'o Novema 2020 'oku mau kei hao kotoa pē. Neongo 'emau kei hao ka 'oku 'i ai pē 'a e hoha'a 'i he tu'unga ma'olunga 'oku 'i ai 'a e KOVITI-19 'i 'Initia ni pea neongo mo e pēseti lahi 'o e ni'ihi kuo puke pea toe sai ka 'oku kei tokolahi pē mo e kau puke fo'ou faka'aho.
5. Ne mau 'i he ngaahi feitu'u kehekehe pē 'i 'Initia ni. *Hyderabad, Vellore* pea mo *Basti, Panaji*. Ne mau fakatahataha mai leva ki *New Delhi* 'i he 'uluaki 'aho 'o Nō vema ko e 'amanaki foki atu ki Tonga he vaka 'o e 'aho 3 'o Novema 2020 'o fou ki Fisi. Me'apango ne siva e 'amanaki 'o toki mahino pē he 'aho 3 'o Novema 'e 'ikai lava e folau atu ia. Ne mau nofo ai pē pea fakahoko mai 'a e toe faingamālie 'e taha ki he 'aho 6 'o Tisema ke fou 'i Nu'usila. Ne toki mahino mai ia he 'aho Falaite kuo 'osi 'e 'ikai lava mo e folau ia ko eni he kuo fonu 'a e ngaahi nofo'anga *quarantine* ia 'o *Auckland Nu'usila* 'o toki 'atā ki Fepueli 2021.
6. Ko e tokolahi taha 'o e nofo ni ko e ngaahi fa'ē mo e ngaahi tamai. Ko e ni'ihi ai 'oku lolotonga tukuvakā atu mo e ngaahi hoa he ngaahi fonua muli kehe, ka ko e fānau 'oku kei iiki pea tuku pē 'i he ngaahi kāinga 'i Tonga ke fai hono tokangaekina. Ko e ngaahi poutuliki 'o e fāmili pea ko e lōloa ange 'o e nofo vāmama'o 'oku hoko ai 'a e fe'amokaki mo e palopalema he nofo fāmili.

Lord Fakafanua 'i he taimi kotoa pē 'oku mahino mai 'e 'ikai lava ha folau. 'Oku lahi 'a e tangi 'alo'imata mo e siva e 'amanaki pea toe ongo viviliange 'a e mama'o 'a e nofo ni mei hotau ki'i fonua.

Ko e faingamālie vaka faka'osi atu pē mei he feitu'u ni 'oku mau 'ilo ki ai ko e vaka 'i he 'aho 17 pe ofi ai 'o Tisema kae fou 'i Fisi pea 'oku 'i ai 'a e lotu mo e 'amanaki ha faingamālie ai ma'a kimautilu. Neongo 'oku fai pē 'a e faka'ehi'ehi ka 'oku kei tu'u lavea ngofua pē he tapa kotoa kae tautefito ki he kau kumi faito'o mai mo e toulekeleka. ...

<007>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile : ... 'unu atu eni ki he ngaahi 'aho fakamanatu 'o e 'Alo'i hotau Fakamo'uí, pea ko e ngaahi taimi 'o e fāmili. 'Oku tangi pē lotó ki 'api pea hangē ko e fa'u 'a Molitoní, fanongo ki he tangi 'a si'i 'Initiá ki Tonga monū'ia kāinga 'ofa mai.

Ko 'emau kolé pē ia 'a e tokoni 'a e Feitu'una mo ho Falé, ha founa ke mau mavahe atu ai mo foki atu he ta'ú ni. 'Oku mau mahino'i pē 'a e tu'unga faingata'á mo e fiema'u ke malu'i pea hao hotau ki'i fonuá ke KOVITI-19 pea 'oku tonu pē ia, ka 'oku tau kau fakataha kotoa pē 'i he lotu mo e falala pea tuku hake hotau fonuá ki he malumalu 'o Sātaí, ko Ia 'oku ne kei fai hotau malu'í.

Fakatauange ke kei taufetuku mai ai pē ha ivi, mo ha maama ki he Feitu'una ki he ngaahi fatongia mamafa 'oku ke fuesiá.

Faka'apa'apa atu,
Kau Kumi Faito'o:-

.....
'Alofi Palu
Lavelua Kaufononga
Monalisa Tongamana
Telesia Haini

Kau Tauhi:-

Tu'uta Tupou'ila
Malia Pongi
Suliana Tongamana
Loungingie Moala
Pitisi 'Ilangana

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Tongatapu 9.

Tokanga ki he fakamole Pule'anga he polokalama 'aukai kae 'ikai fakafoki 'aki mai hotau kakai

Penisimani Fifita : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu pea mo e 'Eiki Minisitā Fonuá kae 'uma'ā e Kau Tau 'Ene 'Afió, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi kei tu'u pē La'ā 'o Tonga, kei huluhulu pē māhiná, ngaahi fetu'ú mo e ngaahi sotiaká, kei tafe toulíki 'a e Fangatapu pea 'oku kei vilingia pē fuká he funga tauá pea 'oku tau fakafeta'i ai.

'Eiki Sea na'a ku lau e tohi ko ení, na'e mokulukulu hoku lo'imatá 'i he mātu'a ko eni 'oku nau kole mai ke fai mai e fokí. Ko e toko 2 ai kuo pekia pea kuo fakamomofí ko e me'a fo'ou ia ki Tonga ke 'i ai ha pekia ke fakamomofí. Ko e tu'o 2 ē 'a e 'ai ke nau ō mai, mo e te'eki ai ke lava, ka 'oku ou faka'amu ange, mahalo pē 'e matamata ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke ōmai ko e pehē 'e he Pule'angá 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga. Ka ko eni Sea 'oku fai e fakahauē ia ki he ngaahi 'otu motú. Tuku mu'a 'a e pa'anga ko iá ke 'omai 'aki si'otau kāingá ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kātaki.

Faka'ikai'i tukuaki'i 'oku 'ikai ha pa'anga Pule'anga ke fakafoki 'aki mai hotau kakai mei muli

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu 'a e Fakafofongá. Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá tapu ki he Hou'eiki Kapinetí mo e Hou'eiki Nōpelé kae 'uma'ā e kau Fakafofonga e Kakaí 'Eiki Sea. Ko 'eku fakatonutonu atu 'a e Fakafofonga ko ení, ko e 'uhingá ko 'ene me'a 'o pehē Sea, ko e 'uhinga ko ia 'oku 'ikai ke 'omai ai 'a e ni'ihi ko ení ko e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga 'a e Pule'angá. Ta'emo'oni 'aupito eni 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha makatu'unga pē ha 'uhinga felāve'i mo e pa'angá. 'Oku ai e ngaahi 'uhinga fakatekinikale ki he 'uhinga 'oku 'ikai ke lava mai aí, pea te u toki tuku ia ki he 'Eiki Minisitā ko ē *MEIDECC* pea mo e Minisitā Mo'uí ke na 'osi pē ko ení ke na fakahoko atu ke mea'i 'e he Falé, kae 'oua 'e kamata pē mo e lele noa'ia heni Sea he 'oku 'ikai ke mou 'ilo'i e me'a 'oku hokó. Mālō 'Eiki Sea.

Penisimani Fifita : Mālō Sea, fie fakatonutonu e Minisitā ko ení 'oku 'ikai ko ha lele noa'ia, ko e talaatu 'a e me'a mei tepile ko eni 'a e kakaí mo e me'a ko eni 'oku tokanga mai e kakaí. Kapau na'e ai ha pa'anga kuo fuoloa hono 'omai kinautolu Sea. Ko e hā, talu ē mei Mā'asi ...

Fakahā 'oku faitokonia kau Tonga 'i muli mo tokangaekina he Pule'anga

'Eiki Minisitā Mo'ui : Fakatonutonu atu. Fakatonutonu atu Sea. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu pea mo *Lord* Ma'afu mo e Hou'eiki Kapinetí. Tapu pea mo e Hou'eiki Nōpelé pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e me'a ko eni 'oku tuku mai ki ho'o tēpile 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga 'a e Pule'angá mo e Potungāue Mo'uí ke 'omai 'aki 'a e kau mahaki mo e kakai ko eni 'i 'Initiá. Talu 'a e folau 'a e kau *patients* ko eni ki 'Initiá mo hono tokoni'i fakaepa'anga 'e he Potungāue Mo'uí 'o a'u ki he 'ahó ni. 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e pa'anga ...

<008>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'a e Potungāue Mo'uí ke tokonia kinautolu ki hono fakafoki mai kinautolu pea 'oku lahi 'a e pa'anga ko ia. Pea fe'unga ki hono fakafoki mai kinautolu ki Nu'usila pē ko Fisi 'o fakahoko ai hono kolonitini 'aho 'e 14 mo e ngaahi naunau kotoa 'o e fakamole 'o e kolonitini kae 'uma'ā 'a e tikite folau 'oku ma'u 'e he Potungāue Mo'uí 'a e kakato 'o e pa'anga ko ia ki he fakamole ko ia.

Sea tuku pē mu'a ke u hoko atu ke u 'oatu ha fakamatala mo'oni mo ha fakamatala pau ki he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki mo e kakai 'o e fonuá ki he tu'unga ko eni 'o e kau *patients* 'i *India*. 'Eiki Sea 'oku tau tuku e kolōlia mo e fakafeta'i ki he Tu'i 'o e ngaahi Tu'i kei hao pea malu pē ho fonuá 'o a'u mai ki he 'aho ni ko e tukufonua ki langi 'i Pouono Loto Neiafú ko e 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'á 'oku kei piki ki ai 'a e Potungāue Mo'uí pea mo e Pule'anga ko e tali tau'anga pē ia 'i he fu'u peau kāfakafa 'o e KOVITI-19. 'Eiki Sea, 'uluaki 'oku ou fie fakahoko heni ha 'ofa lahi 'aupito ki hotau kāinga 'oku tukuvakā 'i 'Initiá. Ko e Potungāue Mo'ui na'a nau 'ave kinautolu ki 'Initiá ko hono 'uhingá ko 'emau 'ofa 'iate kinautolu ke fakahoko honau ngaahi faito'o fakavavevave ko eni lolotonga 'a e fu'u taimi faingata'a. Pea 'i he'enau 'i 'Initiá pea mo e 'i he hoko mai 'a e ta'au 'o e KOVITI-19

me'apango na'e tafia ai 'a e mo'ui 'a e toko 2 'ikai ko e mole 'i he KOVITI-19 ka ko e 'uhinga pē ko 'ena fokoutua pē 'a kinaua na'e tupunga ai 'a e pekia ko eni.

'Eiki Sea ko e ngaahi alea na'e fakahokó mo Fisi 'i he māhina kuo 'osí pea na'e 'i ai 'a e 'amanaki lelei te nau lava mai 'o fou mai 'i Fisi 'o kolonitini 'aho 'e 14 'i Fisi pea nau toki foki mai ki Tonga ni. Me'apangó 'Eiki Sea na'e 'ikai ke lava 'a e faka'amu ko ia. Na'e 'ikai lava ke ha'u 'a e vakapuná ia mei *India, New Delhi* ki Fisi pea 'i he fu'u taimi faingata'a 'o e *high risk* 'a e fonua ko 'eni 'a *India* 'oku 'i ai pē foki 'ene tu'u fakatu'utāmaki pē 'a e foki mai mei ai ki Fisi. Pea 'oku ou tui 'i hono siofi fakalukufua 'e Fisi 'a e tūkunga ko ia na'e 'ikai malava ke si'i foki mai ai hotau kāingá mei *India*. 'Eiki Sea, 'oku mau ma'u 'a e 'ofa lahi kiate kinautolu pea na'e 'omai 'a e kole 'o pehē ke nau ha'u pē ā ki Fisi pē ko Nu'usila 'o 'ikai toe kolonitini 'aho 'e 14 ka nau ōmai pē 'o *transit* foki hangatonu mai ki Tonga ni. 'Eiki Sea na'a ku 'osi tali 'i he *email* hangatonu pē kiate kinautolu ko 'eku 'ofa lahi 'oku 'i ai kiate kinautolu ka ko e tu'utu'uni ke faí kuo pau ke fakapotopoto ia 'o fakapalanisi napangapangamālie 'a e toko 10 mo e toko taha kilu 'o Tonga ni 'uhinga pē Sea ko e tu'unga 'o e *high risk* 'a e fonua ko eni ko *India* pea mo *New Delhi* ki he foki mai 'a hotau kakai ko eni.

'Eiki Sea na'e toe fai foki 'a e feinga ki Nu'usila pea 'i he fakamatala fakamuimui taha na'e 'omai kiate au na'e lava 'a e *visa* 'a e toko 7 kae 'ikai ke lava 'a e *visa* 'a e toko 3 pea 'i he fakakaukau fakapotopoto tahá na'e pehe ni na'e fiema'u pē ke toe fakahoko ha kole ke ma'u 'a e *visa* 'a e toko 10 kakato kae toki ...

<009>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'omai kinautolu fakalukufua pē ke nau fou mai 'i Nu'usila. 'Eiki Sea ko e taimi faingata'a foki eni ia fakamāmani lahi, 'āsinga ai e faingata'a'ia 'a Nu'usila mo 'Asitelēlia mo Fisi, ke 'omai honau kakai pē 'o kinautolu ki honau fonua, pea te tau toe faingata'a'ia ange kinautolu he ko hotau kakai kuo pau ke fou mai ia 'i 'Okalani pē ko Fisi 'o kolonitini 'aho 'e 14 pea nau toki foki mai ki Tonga ni.

Ko e tu'u ia 'a e ngāue he taimi ni 'oku hokohoko atu 'a e ngāue 'a e *Foreign Affairs* pea mo Nu'usila ki he tafa'aki ko eni, kapau 'e faingamālie 'a e ha'u hotau kāinga mei 'Initia 'o fou mai 'i 'Okalani kolonitini 'aho 'e 14. 'I he taimi tatau pē 'oku hokohoko atu pē 'a e tālanga pea mo Fisi, ke tuku mai mu'a ha faingamālie 'i he vaka ko eni 'i he māhina ni, ke fou mai ai hotau kāinga ko eni ko eni mei 'Initia.

'Eiki Sea, 'oku ou fie fakahoko pē heni kuo mateuteu e Potungāue Mo'ui ia ki ha taimi pē 'e foki mai ai 'a 'etau kau 'Initia. Ko 'enau foki mai pē ki Fisi pē ko 'Okalani 'e malava pē ke nau foki mai nautolu ki Tonga ni, hili 'enau kolonitini 'aho 14 ki he senitā ko ia 'o Mu'a, pē ko Taliai. 'A ia he'ikai te ne uesia 'e ia 'a e polokalama fakafoki mai ko ia hotau kāinga 'oku nau lolotonga nofo 'i Tāno'a kae pehē foki ki Makeke.

'Eiki Sea, ko u fie fakahoko atu pē ki he Hou'eiki mo e kakai 'o e fonua, tau lolotonga hotau vaka neongo 'oku angí iiki e matangi, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha KOVITI-19 'i Tonga ni, ka 'oku 'au 'a e tahi he 'oku lahi pea kei hikihihi tō pē 'a kinautolu 'i he Pasifiki Saute 'oku uesia 'e he KOVITI-19. Kuo laka 'i he kakai 'e toko 2 mano tupu kuo uesia 'i he Pasifiki Saute, pea laka hake 'i he toko, kakai 'e toko 200 'a kinautolu kuo pekia. Kiate au Sea, mo e 'ofa lahi ki hotau kāinga 'i 'Initia, ko e taimi eni te tau kalusefai ai.

‘Eiki Sea, ‘oku ou fie fakahoko atu ki he Feitu’una na’e fakamo’oni’i ‘e he finemotu’a ni fakamāmani lahi ‘i loto Neiafu, Vava’u Lahi ‘a e *vaccine* pē ko e faito’o ko ia ‘o e KOVITI-19 ‘o tuku atu ki he Kautaha Mo’ui ‘a Māmani. Ko hotau kaha’ú ‘oku hangē ‘oku ‘asi mai ‘e langimālie ki he ta’u fo’ou na. Pea ‘oku ou ‘ilo pē ‘e loto mamahi pē hotau kāinga ‘i ‘Initia, pea ‘oku ou fiemālie pē au ia ai ‘Eiki Sea ke nau loto mamahi mai pē ki he finemotu’a ni. He ko e ta’au ia ‘o e ‘aho ni kuo pau ke fakahoko ‘a e tu’utu’uni ‘aki ‘a e pau taha, mo e lelei taha ki he toko 1 kilu ‘o Tonga ni, ka ‘oku kei fungani’aki pē. Ka ‘oku kei fungani’aki pē ‘a e ‘ofa mo’oni mo e ‘ofa mateaki ‘i hotau kakai.

‘Oku ou ‘ofa atu Sea mo e talamonū ki he Feitu’una, leveleva e fakahoha’a.

Penisimani Fifita: ‘E Sea, Hou’eiki ko e taimi faingata’a, taimi ia ‘oku hā ‘i he taki laulōtaha. ‘Oku ‘ikai ko ‘etau lau pē faingata’a, ka ‘oku tau fai ha me’a, talu eni mei Mā’asi ...

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Fakatonutonu atu Sea.

Penisimani Fifita: ‘Oku te’eki ai ke fai ha me’a.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Fakatonutonu atu.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ‘Eiki Sea, talu mei hono ‘alu atu hotau kāinga ko eni ki ‘Initia mo e fakahoko ‘e he potungāue hono lelei taha ‘i he taimi kotoa pē ki he ngaahi faito’o ‘oku fakahoko ki he Hou’eiki ko eni kae ‘uma’ā foki ...

Penisimani Fifita: Sea ko e fakahoha’a na’a ku fai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakatonutonu ia ‘e fai mai, ko ‘ene malanga ‘a’ana.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a Sea. ‘E loto fiemālie pē ‘a e Fakafofonga ke u ki’i tokoni Sea?

Penisimani Fifita: ‘Ikai. ...

<005>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ka u fakatonutonu Sea. Sea tapu mo e Feitu’una, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki ni. Sea ‘oku ou fiefia lahi ‘i he pongipongi ni pea na’a tau kamata’aki e lotu lelei. Ko e lotu ko ē pea mo ‘enau pehē ‘oku mōlia atu ha me’a ‘i he talanoa mālie ‘a e ‘Ipiseli ‘o e ‘aho ni tau fakavaivai’i kitautolu ko e sīpinga ia ‘o e mo’ui ko e faka’aki’akimui.

Kamata’aki he pongipongi ni Sea ‘a e fa’ahinga ongoongo ‘oku ‘ikai mo’oni. Ko ‘eku fakatonutonu Sea ‘oku fai e ngāue ki ai. Ko e tonu eni ‘a e ngāue mau taitaimi’i lelei e *border* kae ‘oleva pea ‘oku ‘ikai ke mau tukutavale mai ka ‘oku mau hanga ‘o taitaimi lelei. Ko e me’a ‘oku kei hao ai ‘a Tonga ni. Pehē ‘e he Fakafofonga ‘oku ‘ikai.

Penisimani Fifita: Sea kātaki ko e fo'i sētesi na'a ku ngāue'aki he'eku me'á ko e taimi faingata'a 'oku 'asi ai 'a e taki laulōtaha. Te'eki ke ne hanga ia 'o fakatonutonu mai ia pea malanga ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u talaatu ko 'ene a'u atu eni 'a e malanga ki ai eni Sea. Ko e taki laulōtaha 'oku ne hanga taimi'i lelei. Ko e hā 'a e taki ko ē 'oku 'uhinga ki ai. Ko e taki fē? Kapau na'e tukuange kotoa mai 'a e fu'u kakai ko ē 'i muli 'ikai 'oku tau nofo fale, 'ikai toe fai ha ngāue pē hā. Sea 'ai mu'a ke ngali lelei 'etau Fale Alea he pongipongi ni ka tau kamata lelei kae 'oua te tau kamata pē 'oku tau 'ite'ita mo tau 'ingo'ingo. 'Oku ou kole atu Sea tau 'alu tautolu ki he me'a ko eni na'e 'omai ai 'a e tohi. Pea ko eni 'oku tali atu 'e he tokotaha totonu ko ia 'oua 'e 'omai e ngaahi ma'u loi ke fai'aki ia pea fakatupu'ita atu kia tautolu ko ia pē Sea mālō.

Penisimani Fifita: Mālō Sea ko e lotu 'oku hā mai e mo'ui 'oku 'i ai e liliu pea kapau 'oku lea'i pē ngutu ka 'oku 'ikai ke 'asi e to'onga mo'ui toe fai ha fakakaukau lelei ki ai. Kae hangē ko 'eku fakahoha'a. Ko e taki lelei taki laulōtaha hā ia he taimi faingata'a ko eni. Ko e talu eni mei Mā'asi mo e talamai ko e maumau fakatekinikale talamai pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga. Ko e pekia eni 'e ua. Ko e tu'o ua eni 'a e 'ai ke nau ha'u.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea. Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale. 'Eiki Sea ko u, he'ikai pē ke toe tonu ha me'a ia hono fakamatala atu 'osi fakamahino kātoa e fakamole ki he ni'ihiki ko eni fua kātoa he Pule'anga a'u ki he lolotonga ni 'enau nofo hōtele ko ia 'i *New Delhi* 'oku fua kātoa he Pule'anga. He'ikai ke tau pule ki he *border* 'o Fisi ko e me'a ia 'a Fisi pea na'e fai e fengāue'aki mo e fonua ko ia pea na'e tali pea toki liliu pē 'i he momēniti faka'osi 'uhinga ia na'e 'ikai ke lava ai 'a e ō mai ko ē he mahina kuo 'osi. Kole atu Sea tau talanoa lelei he ko e me'a ia, 'oua 'e tukuaki'i kovi ē he 'oku mo'oni e lau ko ē 'a Taufā'āhau. 'Oku houhau 'a Taufā'āhau ko e hopo noa'ia holo he siakale Sea. Tau takitaha fai hono fatongia pea fua fakalelei kae lava 'o a'u tu'uta lelei e fonua ni ki ha kaha'u 'oku lelei mālō Sea.

Penisimani Fifita: Sea ki'i taimi si'i pē kae faka'osi atu e fakahoha'a. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakahinohino kuo fai mai pea hangē ko e me'a ko ē 'a e Potungāue Mo'ui 'a e Minisitā 'a e fakahauē ko ē na'e fai ki he Funga Vava'u lahi. Kuo hā mai kuo fakahinohino'i kinautolu 'e Vava'u lahi 'a e me'a ko ē ke fai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Fakatonutonu atu ki he Fakafofonga ko eni pē ko e hā e me'a 'oku si'i loto tāngia ai. Ko e hā e fakahauē na'e fai ki Vava'u. Ko e ngāue 'a e Pule'anga 'oku nau ō 'o fakahoko ki he ngaahi fonua 'o e fonua ni. Sea ka u ki'i tānaki atu ai pē au Sea ko u fakamālō atu au Sea hono fakahū mai e tohi ko eni he pongipongi ni. Pea ko e tali ē kuo 'osi fai he Minisitā Mo'ui. Pea ko e fakamole kātoa ko ia 'oku fua he Pule'anga 'enau nofo ko eni 'i *New Delhi* pea 'oku hoko atu 'e he Sea 'o e Komiti ko eni ki he Fakatu'utāmaki hono fetuku mai 'a e kāinga tokanga'i he Minisitā 'o e *MEIDECC* 'a e fengāue'aki ma'u pē, pea 'oku 'i ai 'etau 'amanaki ko e hā e faingamālie vave taha ke lava 'o 'omai 'a e ni'ihiki ko eni 'Eiki Sea. Manatu'i ko e ni'ihiki pē eni ia 'oku 'i ai mo e ngaahi feitu'u kehekehe ia he māmani 'oku nau feinga mai ki Tonga ni. Na'e fakafuofua ki he ...

<007>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... toko 8000 'oku fiema'u ke nau ō mai ki Tongá ni. Taimí ni ko Nu'usila pē mo 'Aositelēlia 'oku fakangatangata ki ai e ngāué. 'Oku ai e 'amanaki 'a e Pule'angá 'e lava 'o fakahoko 'a e ngāue ko ení 'Eiki Sea, mo e tu'u ko ē KOVITI. 'E fetuku mai pē 'o 'osi he ta'u kaha'ú ka 'oku ai pē pa'anga ia 'a e Pule'angá ke fai'aki e ngāue ko ení. Ka ka 'osi e pa'anga 'a e Pule'angá 'oku fai e ngāue pea mo e ngaahi fonua fengāue'aki mo e Pule'angá 'oku nau tokoni mai, ki hono fakapa'anga hono fakafoki mai e kāinga Tonga kotoa pē 'oku nau nofo 'i muli. 'A ia 'oku ai e ongo'i kaungā kau pea mo e ngaahi fāmili ko ení kae 'uma'ā 'a e kau mahaki ko eni 'i 'Initiá pea 'oku ai e 'ofa lahi atu 'Eiki Sea, pea tau fakatauange pē te tau ma'u e nonga mo e fiemālie ko eni teuteu ki he Kilisimasí.

Fokotu'u ke pāloti'i tohi mei he kau Tonga 'i Nu'usila ke tukuatu fai ngāue ki ai Pule'anga

Ka 'oku ou fokotu'u atu 'e au 'Eiki Sea, tuku mu'a 'a e tohí ki he tēpile 'a e Pule'angá ke hoko atu 'enau ngāue 'anautolu, ka tau foki mai ki he'etau 'asenitá ke lava 'o fakakakato he 'ahó ni 'Eiki Sea. Fokotu'u atu ke tau pāloti. Mālō.

Penisimani Fifita : Sea, ko e Feitu'una 'oku ke tataki hotau Falé 'oku 'ikai ke ai ha Minisitā pē ko e hā te ne talaatu e me'a te ke faí. Ko e Feitu'una ko koe 'oku takí.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e fokotu'u atu eni ia ke pāloti 'Eiki Sea ke tuku ki he Pule'angá.

Penisimani Fifita : Sea ke u ki'i faka'osi atu 'e au. Kātaki...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Kole atu 'Eiki Sea ke tau pāloti tuku ki he Pule'angá.

Penisimani Fifita : Ko e me'a ko ē na'e fai ai ko ē hu'uhu'u ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini 'a e Pule'angá.

'Eiki Sea : Tongatapu 9 toe ho'o miniti 'e 2 faka'osi mai pea tau hoko atu ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Minisitā.

Tui 'ikai ha pa'anga Pule'anga ke fai'aki ngāue fekau'aki mo e KOVITI-19

Penisimani Fifita : 'Io. Sai, ko e me'a ko ē ko ē 'oku 'i ai e hu'uhu'u ko eni ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ko ē 'a e Pule'angá, ko e kiliniki ko ē 'i Tatakamotongá, kuo nau hiki mai ki Vainī 'o faka'efi'efi ai. Ko e lava eni e māhina 'e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Eiki Sea ko u kole atu mu'a ke ke fakatonutonu mai e Fakafofonga ko ení...

Penisimani Fifita : Ko e lava eni e ta'u 'e taha 'enau kole ki ha *sink* fanofano ke nau fanofano ai mo 'enau kole ke 'i ai ha *partition* ....

'Eiki Minisitā Pa'anga : Kole atu 'Eiki Sea ke ke fakatonutonu mai e Fakafofonga ko ení.

'Eiki Sea : Tongatapu 9 ko e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Taukave Pule'anga 'oku ta'emo'oni tukuaki'i fai 'e Tongatapu 9

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e lea ko ē 'oku ne ngāue'aki 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga 'a e Pule'angá fu'u lea ta'emo'oni ia pea 'oku ngalivale ke fai 'e ha taha 'a e lea ko iá he Fale ko ení 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Tongatapu 9 'oku ou tali e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'Oku 'i ai pē pa'anga ki he ngāue ko ená hangē ko e tali ko ē mei he 'Eiki Minisitā Mo'uí, ko e ngaahi 'uhinga fakatekinikale 'oku 'ikai ke lava ai ke nau ō maí.

Penisimani Fifita : Sea, 'oku lolotonga .. atu 'a e kāinga 'o Tongatapu 9, 'oku mau hiki mai e kiliniki heni ki Vaini. 'Oku 'ikai ke, ko e ta'u eni 'e taha 'enau kole ke 'ai e *sink* 'oku te'eki ke fokotu'u ha *sink* ia. Ka ko e ta'u eni 'e 1 'enau kole ke 'ai ha *partition* mo 'enau *bathroom* kuo lava e fakahauē ia ki he ngaahi 'out motú lau kilu kae 'ikai ke lava totongi e me'a ia ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ka u ki'i fehu'i pē mu'a Sea ki he Fakafofongá. Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipá. Ko 'eku ki'i fehu'i ki he Fakafofongá 'oku ai ha pa'anga vāhenga 'e lava ke ne to'o 'o ngāue'aki he ko e anga ia 'etau me'á. Ka 'oku 'ikai ke lava mai 'e he Pule'angá, ke tau 'io 'io 'ata'atā pē ki he Pule'angá ala kita me'á ki he kató, ka 'ikai pea te to'o mai mei he pa'anga ko ena 'a e vāhengá 'oku vahe'i atú. Na'e ai mo e pa'anga 'a e polisi koló na'e 'atu, to'o mahalo mei ai he 'e lava pē. Ko e *sink* ko ená mahalo na'a 2.50 ka 'oku ou kole atu. Fakafofonga, 'ai 'o 'ai'ai lelei 'etau me'á he 'oku 'ikai ko 'etau ō mai eni 'o talatala mahaki pehē pea tuku e tukuaki'i koví. Ko u kole atu Sea tau foki ki he'etau 'asenitá he te tau lōloa kae 'ikai lava e 'asenita e 'ahó ni. Mālō.

Penisimani Fifita : Ko e 'uhinga e fakahoha'a atú 'Eiki Sea ke tuku e fakahauē. 'Omai e *TA* pea tuku hono vahe 'enau kau mali kae 'omai ke fai'aki e ngāue e me'a ko ē. Sio ki hē nau 'alu nautolu 'o fakahauē, vahe mo e mali mo e hā fua mo e hā fua. Talaange 'e Vava'u ei kau tangata ko e me'a ē ke faí.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatonutonu atu Sea. Ka 'oku toutou fakatonutonu leva ha taha, 'Eiki Sea mahino leva ia 'oku tu'u femaleleaki. He ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke mahino'i 'e he tokotaha ko iá 'a e *issue* ko ia mo e 'asenita ho Falé. Ko e fakahauē ko e me'a ia 'a e Hou'eikí, pea ta'engali ia ko e faiako Tonga koe ke ke ha'u 'o takihala'i e Falé ni. Fakamokomoko ka tau foki ki he 'asenitá 'Eiki Sea pea ko u fokotu'u atu, tau pāloti ke 'ave 'a e tohi ko ení ki he Pule'angá ke hoko atu 'enau ngāué ki ai pea toki lipooti mai he ta'u kaha'ú. Mālō 'Eiki Sea.

Penisimani Fifita : Sea ki'i miniti pē 'e taha kātaki.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e fokotu'u eni 'Eiki Sea 'oku ou fai atú.

'Eiki Sea : Tongatapu 9 ko u tui kuo 'osi ho'o miniti 'e 2. Ko e kaveinga ko ení fekau'aki ia mo e ni'ihī 'oku tukuvakā 'i 'Initiá ke me'a mai koe ia he *sink* 'i Vainī.

Penisimani Fifita : 'ikai ko e 'uhinga pē na'a ku pehē ko ē, nau pehē 'oku ai e siliní, 'a ē 'oku pehē leva 'e he tēpile ko ení ngata ngalingali 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini 'omai 'Initia, pea u 'oatu ai e fakatātā ko ia ō ko ē ki Vainī. Ka u toe 'oatu pē fo'i fakatātā 'e taha faka'osi kātaki Sea fakamolemole. Kapau te ke laumālie...

Kole ke fakatokanga'i kehekehe mafai pule 'a e Fale Alea mei he Kapineti

'Eiki Minisitā Polisi : Sea kātaki pē mu'a Sea ka u ki 'i fakatonutonu atu pē Fakafofonga Sea. Ko e 'uluakí 'Eiki Sea 'oku fakamālō he 'omai e tohí, pea 'oku tonu pē ke mea'i pē he Falé ni...

<008>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisitā Polisi: ... 'a e ngata'anga ko ē 'o e Fale Alea pea mo e *Executive* fakahoko fatongia. 'Oku 'i ai e fatongia 'o e Fale ni.

Ko hono ua Sea 'oku 'ikai ke 'omai ko e fakatonutonu Sea 'oku 'ikai ke 'omai ha fakamahamahalō 'o fekau'aki pea mo e me'a fakapa'anga 'a e Pule'anga ki he Fale ni ki he tukuaki'i tukukehe ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e fakatonutonu 'Eiki Sea 'oku 'i ai e totonu ia e kakai ko eni ke nau tohi mai mo fakahoko mai 'enua faingata'a'ia ka ko e ngāue 'oku lolotonga fai pē ngāue 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke pehē ke tuku ha taimi hangē ko e me'a ko ē na'e tu'uaki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku 'i ai e toko 8000 'oku fiema'u ia ke fakafoki mai ki Tonga ni kakai ia 'oku nau fiema'u 'e nautolu ke fakafoki mai ki Tonga ni. Ka 'oku makatu'unga 'i he ngaahi founa 'a eni ko ē 'oku kei *lockdown* ko ē 'ū *border* te'eki ke fakaava ha mala'e vakapuna ia ke fou noa'ia holo 'Eiki Sea, he 'aho ni ko e me'a 'oku ou kole ki he Fakafofongá.

'Oku tau tokanga kotoa pē ke fakafoki mai eni ka ko hono 'uhinga ko e fa'ahinga tu'utu'uni fakamāmani lahi ko ē 'o fekau'aki ko ē pea mo e KOVITI-19 he 'ikai ke tau lava 'o tu'utu'uni hangatonu atu ke tukuange mai kinautolu. Pau ke tali 'e Fisi ke fou mai ai, pea kapau he 'ikai ke tali 'e Fisi he 'ikai ke lava 'a e foki mai ia Sea. Pea kapau he 'ikai ke tali 'e Nu'usila ko e me'a tatau pē. He kapau 'e fai 'etau loto ko ē 'o tautolu kuo 'osi foki mai 'a e kāinga ia ko eni ka ko e halafononga ko ē 'oku nau fou mai ai Sea 'oku 'i ai e 'ū tu'utu'uni ia 'a e 'ū fonua ko ia ke fakangofua kae toki fou mai ai hotau kakai 'Eiki Sea. Ko e me'a 'oku ou tokanga atu ko ē he pongipongi ni 'osi tali atu he 'Eiki Minisitā Mo'ui 'a e ngāue 'oku faí. Ko e loto ko ē Pule'anga ke fai mo fakafoki mai. Ka ko hono hala ko ē 'oku fou mai ai 'oku pau ke fai e fengāue'aki ia mo Fisi mo Nu'usila ke nau tali. Ka ko e 'uhinga ia Sea 'oku fai atu ai 'a e tokanga ia mo e fakatonutonu 'oua 'e fakamahamahalō ki he me'a fakapa'anga he ko eni 'oku tali atu 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku hala pea kapau 'oku vivili 'oku tonu leva ke mahino ia pē 'oku loi pē 'oku mo'oni 'a e tukuaki'i Sea.

Ka ko 'eku kole atú mou kātaki Fale Alea tuku mai e ngāue ke fai 'e he Pule'angá he ko e me'a ko ē 'e hoko heni te mou faitu'utu'uni ki he Pule'angá 'a e me'a ko ē ke lava 'o faí ka 'oku 'ikai ke malava. 'Oange mu'a 'a e mafai ko eni ki he *Executive* mālō kuo tangi mai e kakai ki heni kae 'oange ki he *Executive* ke nau hoko atu 'a e ngāue ko ení he kuo a'u mai ki ho Fale. Ko e me'a ia 'oku fai atu ki ai ko ē tokangá 'Eiki Fakafofonga tuku mai e ngāue ki hē ke fai. Ko ho'o singi ko 'ene a'u pē ki he ta'u fakapa'anga hoko 'oku 'oatu ho'o singi. 'Oatu ia he 'ikai ke ta'e'oatu ia kae fēfē KOVITI ko eni 'oku tau lolotonga lele eni he feinga'i mai e kau me'a ko ē ka ko ho'o singi kātaki fakamolemole me'a 'oku tau loto kotoa pē tautolu ia ki ai ka ko e anga ia e kole atu 'Eiki Sea mālō kuo a'u mai e kolé ki ho'o Falé pea 'oku 'ikai ke u tui 'oku tonu ke faitu'utu'uni 'a ho'o Falé ki he Pule'angá ki he ngāue ko eni 'oku fai. He kapau 'e fehokaki 'a e ngaahi siakale heni Sea ko u tui 'oku 'ikai ke hā lelei ia ki he anga ko ē tu'u ko ē 'a e fonuá fakamāmani lahi ke tu'utu'uni 'a e Fale Alea ki he Pule'anga fakafoki mai e kau me'a mei *India* ka 'oku 'i ai 'a e tu'utu'uni fakamāmani lahi ia ki he ngāue ko eni Sea. Kole atu pē ke tuku mai pē e faingamālie ke fai e ngāue pea toki foki mai Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki mou fakatokanga'i e fokotu'u ko eni mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko 'etau pāloti ke tali e tohí ke 'ave ki he Pule'angá ke nau ngāue ki ai, ko e fokotu'u ia 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē mu'a Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu'u 'oku totonu ke ngāue Pule'anga ki he 'isiu kau Tonga 'i 'Initia pea lipooti mai ki Fale Alea

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea 'oku mo'oni pē ia kuo pau pē ke 'ave 'e he Pule'anga ke fakahoko 'a e ngāue ka ko hono 'uhinga 'Eiki Sea kuo a'u mai e tohí ki he Feitu'una 'i he lakanga 'o e Feitu'una ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Pea ko e ola ko ē 'o e ngāue 'e fakahoko mei heni 'e hili ia he uma 'o e Fale Alea pea 'oku fai atu ai 'a e kole Sea kapau 'e 'ave ki he Pule'angá pea 'oku totonu ke toe lipooti mai ko e hā e ngāue ko ia ke malu'i 'a e Fale Alea mo e Feitu'una ke mahino 'oku tau fakamatoato e ngāue 'oku fakahoko ki he, ke fai pē ngāue kae lipooti mai Sea he ko e founa totonu pē ia 'oku *report* mai 'a e *Executive* ki he Fale Alea 'o Tonga mālō. ...

<009>

Taimi: 1100-1105

Mateni Tapueluelu: ... Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā *MEIDECC*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea. Tapu ki he Sea pea 'oku ou fakatapu ki he Hou'eiki 'o e Fale.

Fakamatala fakamuimitaha ki he ngāue ke fakafoki mai kau Tonga tukuvakā 'i muli

Sea tuku mu'a ke u ki'i *update* atu pē 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi feinga 'i he taimi ni. 'Oku mahu'inga pē ki he motu'a ni, koe'uhí ko e ngaahi fāmili 'oku nau fanongo mai 'i he letiō pea 'oku fanongo mai mo e kakai 'o e fonua pea ko e me'apango pē Sea ko hono ngāue'aki 'a e tohi ko ení ke fakapolitikale'i 'o hū ai e 'ū me'a kehe 'o a'u ki he *sink* mo e me'a ko ia. Ko e me'a ko ení Sea 'oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i ia, pea 'oku ongo ia ki he ngaahi fāmili ka hoko e faingata'a ko eni ki ha fāmili pea mou 'ofa mai 'o fakapotopoto ho'omou fakamalanga 'oku fai 'i Fale Alea ni.

Ko e me'a ko ení Sea 'oku mau 'osi, meimei ma'u loto 'emautolu kātoa e kau 'Initia mo e kau Siaina mo e kakai Tonga 'oku 'i 'Iulope, 'oku nau si'i faingata'a'ia atu ai mo kole mai ke fai ha tokoni ange mo fakafoki mai kinautolu. 'Oku 'ikai puli ia ki he motu'a ni mo e komiti, 'oku 'ikai ke puli ia ki he Palēmia mo e Kapineti 'a e me'a ko ia, 'ū me'a kotoa ko eni 'oku fakamatala mai he tohí Sea, lave'i kātoa kātoa pē ia 'emautolu a'u ki he vaka ko eni 'oku 'amanaki ke ha'u ki Fisi.

Ko e talamai ko ē mei Nu'usila ko Fepueli 'o e ta'u fo'ou 'oku toki 'atā ai 'a e *MIU*, pē ko 'enau *quarantine facilities*, na'a mau kole pē 'e lava ke nau tali ke ngāue'aki ha holo, holo Siasi Tonga ka mau kole 'emautolu ke nau ō mai ki ai kae malu'i pē 'e he kau Toketā ko ē 'a Nu'usila, pea na'e 'ikai ke tali ia 'e he Pule'anga Nu'usila 'a e kole ko ia. Na'a mau fakakaukau pē 'e lava pē ia ke mau kole ki ha Siasi ke faka'atā honau holo ka nau si'i ō mai 'o kolonitini ai.

Ko e ngaahi feingá ia Sea, 'oku 'ikai ke, kātoa e 'ū *option* ko ē 'oku mou fakakaukau ki ai 'i he taimi ni, mau 'osi fakahoko kotoa 'a e ngaahi feinga ko ia. 'Oku toe fai 'a e fakataha 'anai pea mo e 'Ofisi ko ē *High Commission* 'a Nu'usila ke toe fai e kole, 'o hangē ko e me'a ko ē na'e me'a'aki 'e he toketā, 'e he Minisitā *Health* 'anenai. Ko e toko 7 'oku nau faka'atā mai ko ē ke 'omai ha toko 10 na'a nau 'omai, ko e toko 13 eni 'oku nau, faka'asi mai 'i he tohi, ka ko e toko 14 fakakātoa 'a e kakai Tonga 'oku 'i 'Initia 'i he taimi ni, 'oku mau fakakaukau ke 'omai pea 'oku fai 'a e kole na'a lava ke tali mo e toenga.

Sea ko e vaka ko eni 'oku ha'u 'i he 'aho ni ko e vaka ia ko ē 'oku ha'u ai 'a e fānau ako Fisi, mei Fisi. Ko e 'aneafi na'e ha'u ai 'a e vaka ko ē pea mei Nu'usila, pea ko e 'osi ia ko ē 'a e vaka he ta'u ni, 'a ia 'e 'atā ke fai 'enau *home quarantine just before Christmas* kimu'a pē he Kilisimasi, nau 'atā ai ki honau ngaahi 'api kapau 'e hao ai pē he 'osi 'a e 'aho 'e 14 ko eni te nau kolonitini ai.

Ko e vaka hoko ko e 'aho 14 ko ē 'o Sanuali 'a ia 'oku mau fakakaukau ke, ko e, ke lava lelei pē uike lotu pea kamata leva hono fetuku mai ko ē 'i he ta'u fo'ou. 'Osi loto lelei pē 'a e *health* ia he taimi ni Sea, kapau 'e faifai ange pea 'io mai 'a Nu'usila mo Fisi 'i he feinga ko eni 'oku fai, 'e toe fakama'opo'opo'opo mai pē 'enau timi 'anautolu ia he lolotonga e Kilisimasi, pē lolotonga e uike lotu mo e faka'osita'u ka 'io mai pē ha fa'ahinga 'aho he lele atu ko eni 'o a'u ki he 'aho 'e 14 'o Fepueli, 'e faka'atā atu ia ke nau ō mai 'o kolonitini 'i Nu'usila pea nau ha'u ai pē ki Tonga ni.

Ko e tu'unga *urgency* ia ko ē 'oku mau 'oange ma'a e kau 'Initia, kau Tonga ko eni 'i 'Initia, pea 'oku pehē pea mo e toko 1, 12 pē 14 'a e fānau mei Siaina Sea, ko e palopalema tatau pē. Kuo kamata ke ki'i *overcrowded* 'a e 'api ia ko ē 'Amipasitoa mou mea'i pē foki ko Siaina, 'oku 'i ai pē fo'i tokolahu 'oku faka'atā ki he ngaahi 'api ke nau nofo ai, pea 'oku kamata ke ki'i *overcrowded* koe'uhi ko e fānau Tonga ko ē kuo 'osi he fānau Tonga 'oku nau faka'amu ke nau foki mai ki Tonga ni.

Sea 'oku 'ikai ko ha ngāue si'isi'i eni pea 'oku to'o mamafa 'aupito 'aupito 'e he motu'a ni, pea ko 'eku, ko 'ene tu'u 'i he taimi ni pea ko e me'a ia 'oku ou fie fakahoha'a ai Sea, ko e tuai taha 'enau foki mai ko Fepueli e ta'u fo'ou, mei he taimi ni ki Fepueli 'oku 'ikai ke tuku ha ivi 'a e kau alea fakatipilometika he alea mo Fisi mo Nu'usila pea hangē ko e ngaahi feme'a'aki 'anenai, ko nautolu ia 'oku pule ki honau *border* 'oku 'ikai ke tau pule kitautolu ki ai. Kae 'oua 'e 'ai e ngāue ke hangē ha me'a 'oku tau lava pē 'o pule ke 'omai e, 'omai, 'oku 'ikai ke pehē 'a e ngāue ko eni 'oku fakahoko 'i he taimi ni, pea fakapotopoto 'a e ngaahi fakamatala he 'oku mole mo'ui heni, pea 'oku fai 'a e māvae 'a e ngaahi fāmili, pea kuo, 'oku fai 'etau politiki 'atatolu mo hono *politicize* e *issue* ko eni, ka 'oku, ko e mamahi ia 'oku hoko ki he ngaahi fāmili. Ko e 'uhinga pē ia 'a e fakahoha'a Sea. Mālō.

Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pāloti e tohi ko eni, fakatatau ki he fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e tohi kole ko eni ke 'ave ki he Pule'anga ke fai mai ha'anau ngāue, toki lipooti mai ki he Fale, kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Pāloti tali ‘ave tohi mei ‘Initia ki he Pule’anga nau ngāue ki ai pea lipooti mai ki Fale Alea

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi ...

<005>

Taimi: 1105-1110

Kalake Tēpile: ... Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, loto kotoa e Hou’eiki toko 20.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki mou me’a hake ke tau *break*.

(*Mālōlō ai ‘a e Fale*)

<007>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki tau foki mai ki he’etau ‘asenitā ‘a ia ko eni ‘oku atu ‘i he ngaahi *screen* ko e fakalelei pē ena ki he fakahokohoko ngāue. ‘A ia ‘oku tau kamata ‘i he Lipooti ‘a e Komiti Lao Fika 10/2020. Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga 39/2020. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakavaha’apule’anga 2020. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai e lipooti mei he Komiti Lao.

Lipooti fika 10/2020 e Komiti Lao

Kalake Tēpile: ‘Ulu’i tohi ‘a e komiti ‘aho 9 Tisema 2020.

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea

Lipooti Fika 10/2020 Komiti Tu’uma’u ki he Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 39/2020. Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu Fakavaha’apule’anga 2020.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’una ‘a e Lipooti Fika 10/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao ke me’a ki ai ‘a e Feitu’una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 39/2020. Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu Fakavaha’apule’anga 2020.

Faka’apa’apa atu.

Fakamo’oni *Honorable* Mo’ale Finau.

Sea Komiti Tu’uma’u ki he Lao.

Eiki Sea: Me’a mai e Sea e Komiti Lao.

Fakama’ala’ala he Lipooti fika 10/2020 e Komiti Lao

Mo’ale Finau: Sea tapu mo e Feitu’una, tapu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea Sea kae fai ha ki’i lipooti nounou. Ko e lao ko eni ‘Eiki Sea ko e Lao Fakaangaanga ‘a eni na’e fakahū mai ko e Fika 39/2020. Na’e fakahū mai ia ‘Eiki Sea ‘i he ‘aho 9. Pea na’e tu’utu’uni e Feitu’una ‘i he ‘aho 23 māhina 11. Na’e lau ‘uluaki ai e lao ko eni ‘Eiki Sea. Tu’utu’uni he Feitu’una fakatatau ki he kupu 131 ke ‘ohifo ia ki he Komiti Lao ‘Eiki Sea. Na’e fakahoko leva ‘e he Komiti Lao ‘Eiki Sea honau fatongia tu’utu’uni he kupu 175 mo e 125 ‘o kapau ‘e fiema’u pea na’e ui leva ‘a e fakataha ‘a e komiti ‘Eiki Sea. ‘A ia ko e fakataha ia ko ē ‘oku lipooti fika 10/2020 ‘a eni ‘oku fakahū mai he pongipongi ni ‘Eiki Sea.

Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 39/2020

Ko e lao ko eni ‘Eiki Sea...

<007>

Taimi: 1135-1140

Mo’ale Finau : ... ‘oku ‘i he fakatonutonu fakavaha’apule’angá ko hono fuofua fakahū mai eni ‘Eiki Sea ‘o e lao na’e ki’i vilo ‘i he taimi lahi pea na’e fiema’u pe ia ke ‘omi ke fakapaasi pea faifai pē pea a’u mai ‘Eiki Sea. Na’e ui ‘e he Komiti ‘Eiki Sea ‘a e Taki ko ia ‘o e Potungāue ki he Fefakatau’akí mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmiká, ke ne hanga ‘o ‘omai ha ki’i puipuitu’a nounou mo e fakaikiiki ke tokoni ki he KOVITI ‘Eiki Sea ke fakakakato homau fatongia fakalao tu’utu’uni ‘e he kupu 175. Pea na’e ‘omi leva e fakamatalá ‘Eiki Sea mea’i pē ‘e he Feitu’una ‘Eiki Sea mo e Hou’eikí, ko e lao ko eni ko hono fakalao’i ia, ke malava ‘o, pea ha’i ai mo Tongá ni ‘Eiki Sea ki he konivēsio na’e paasi ‘i he fakamāmani lahi ‘i he 1958, ‘a ia na’e fakamo’oni ki ai ‘a Tongá ni ‘i Sune ‘o e 2020. Hanga leva ‘e he lao ko eni ‘Eiki Sea ‘o fakaivia pea ‘oku ne hanga ‘o ‘omai ‘a e ngaahi me’angāue ke lava ke fokotu’utu’u, ke ‘i ai ha fo’i sino ‘oku ui ko e *arbitration* sino fakatonutonu fakalao ke ngāue ‘Eiki Sea ‘i he taimi ‘oku hoko ai ha ngaahi maumau pē ko ha ngaahi vā ‘i ha ngaahi alepau fakavaha’apule’anga fakakomēsiale pea ‘oku hū mai leva ‘a e lao ko eni ‘Eiki Sea Lao Fakaangaanga ko eni.

Ko ia na’e fakakaukau leva ‘a e komiti ‘Eiki Sea, ke fai hono, ke toe fiema’u ke fai ha ki’i *consultation* ki heni ‘Eiki Sea pea na’e paasi leva ki he komiti ke toe fai ha feinga ki he ongo va’a ‘e 2 va’a pē ‘e 2 ko e va’a ‘e tahá ko e *law society* Tonga *Law Society*, Sosiaeti Lao pea mo

e va'a 'e taha 'Eiki Sea ko e Tonga *Chamber of Commerce*. Na'e 'uhinga pē e Komiti ia 'Eiki Sea ke lava ke fakakakato 'a e ngaahi tafa'aki kehe ko ē ke 'omi 'a e ngaahi fokotu'u pē ko e ngaahi *contribution* mo e ngaahi sekitoa kehekehe. Pea 'i he faka'osinga 'osi 'a e fakataha ko ia 'Eiki Sea pea mau pea tukuange leva 'a e faingamālie mahalo uike 'e 1 meimei 2 pea 'i he fakataha fakamuimuí, na'e ma'u mai ai 'Eiki Sea 'a e tohi mei he ongo va'a ko ení 'oku na loto fiemālie 'Eiki Sea kai ke 'i ai ha'ana fakatonutonu pē fakafepaki ki he lao ko ení 'Eiki Sea. Ko ia ai 'Eiki Sea 'oku tui 'a e motu'á ni mo e komiti, kuo kakato 'a e ngaahi sitepu kotoa pē kuo tu'utu'uni 'e he laó ke mau fou ai fekau'aki mo e lao ko ení. Ko ia ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea, 'a e lipooti ko ení Fika 10 fakatatau ki he Lao Fakaangaanga Fika 39/2020 ke tali 'e he Fale Aleá 'Eiki Sea. Ko ia pē mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. 'Eiki Sea, ko u fokotu'u atu 'a e laó ni ko e konivesio eni ia na'e fai 'oku ui mo 'iloa ko e Konivesio Niu'ioké. Na'e tali ia 'i he 1958, ka na'e tali ia 'e he 'Ene 'Afíó 'i he Fakataha Tokoni ke tau ngāue'aki 'i Sune 'o e ta'ú ni. Pea ko e lao ko ení 'oku fononga fakataha ia pea mo e *foreign investment* 'inivesi ko ia mei mulí. Koe'uhi ko e taha 'o e ngaahi kaveinga 'i he laó ni ko e feinga foki eni ke tau tulitulifua ki he 'ū ngāue ko ia 'oku fai fakamāmani lahi ko e feingá ke lava pē 'o fai e alēlea ko ē 'i ha fetōkehekehe'aki fakakomesiale 'i he ongo tafa'aki pē kae 'ikai faka'osi ki falehopo. He 'oku mahinó ko e taimi ko ia 'e faka'osi ai ki falehopó, 'e lahi ange 'a e me'a 'a e loeá ia 'i he me'a ko ē 'e ma'u 'e he ongo fakatonutonú. Ka 'e fiema'u ke kei hoko atu pē 'a e ngaahi kautaha ko ení koe'uhi ke lava ma'u e ngāue ai 'a e kakai ko ia 'o e fonuá 'Eiki Sea. Pea na'e 'osi fai pē 'a e *consultation* 'a e potungāué takai 'i he ngaahi feitu'u kehekehe pea ko e tu'utu'uni eni 'a e Komiti Laó, ke 'ave ko ia ki he Sosaieti Lao pea mo e *Chamber of Commerce*. Pea ko e ma'u mai eni mo e ola ...

<008>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: ... 'o e tali ko ia mei he ongo tafa'aki ko ia 'oku na tali lelei pē 'a e lao ni pea 'oku kau foki ko ē ko e konivēsio ko eni 'oku 'i ai pē ngaahi tēpile kehekehe 'oku 'i ai e ngaahi fa'unga lao kehekehe ke ala ngāue'aki pea na'e to'o leva e konga ko eni 'oku ngali fekau'aki tonu pē ia ofi taha ia ki he tō'onga 'ātakai ko ia 'o e pisinisi 'i Tonga ni ke fakahoko ia pea ko eni 'oku 'omai ki he Feitu'una mo e Fale ni ke fai ha feme'a'aki ki ai. Ko e faka'amu pē ia kapau 'e lava 'o tali koe'uhi he te na ngāue fakataha eni mo e Lao ko ia ki he *Foreign Investment*. Pea ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea 'a e lao ko eni mo e lipooti 'a e komiti mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Kau Lao Fakaangaanga fika 39/2020 he fiema'u ngaahi ngāue ki he fakalelei ngāue Pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Sea hangē pē ko e fakama'ala'ala kuo fai he 'Eiki Minisitā ko eni Fefakatau'aki Sea ko u fie fakahoko atu pē Sea ko e lao ko eni 'oku kau ia he fiema'u ko ē pē ko e ngaahi ngāue pē ko e *reform* kuo pau ke fakahoko he Pule'anga 'i he taimi ko ē 'oku fai ai 'a e pōtalanoa pea mo e ngaahi va'a tokoni ko ē mei he Pule'anga hangē ko e ongo Pangikē 'a Nu'usila mo 'Aositelēlia. He 'oku

‘iloa pē eni ia he lea faka-Pilitānia ‘Eiki Sea he, ko e *joint performance reform matrix*. ‘A ia ko e talanoa ko eni ‘oku fai fakata’u ia pea nau fokotu’u ai ha ngaahi makatu’unga mo ha ngaahi liliu mo ha ngaahi fakalelei ‘oku fiema’u ke fakahoko he Pule’anga ke kau lelei ki hono leva’i ‘o e ngāue fakapa’anga ‘a e fonua pea mo langa hake tu’unga faka’ekonōmika. Kau e lao ko eni he fiema’u ko ia ‘Eiki Sea pea ‘uhinga pē eni ke fakafaingofua’i ange taimi ko ē ‘oku ō mai ai ha kau pisinisi ‘o fokotu’u pisinisi ‘i Tonga ni kae ‘i ai ha’ anau fetōkehekehe‘aki ‘oku nau lava pē ‘o fakalelei pē ‘ia nautolu pea kapau leva he ‘ikai ke lava ia pea nau toki ō leva ki he falehopó ka ko e ‘uhinga ‘oku vave taimi ke nau fakalelei pea hoko atu e ngāue. Ko ia ‘oku ‘i ai e pou pou Sea mo e kole atu tau tali mu’a e lipooti pea mo e lao ko eni ‘Eiki Sea mālō.

Pālōti’i ‘o tali Lipooti fika 10/2020 Kōmiti Lao

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti ko ia ‘oku loto ke tau tali e Lipooti Fika 10/2020 mei he Komiti Tu’uma’u ki he Lao fekau’aki eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 39/2020 mo ‘ene ngaahi fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue’anga Lalahi, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto ki ai e toko 19 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu leva ki he Lao Fakaangaanga Fika 39/2020 Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu Fakavaha’apule’anga. Lao ko eni na’e lau ‘uluaki he ‘aho 23 ‘o Novema tukuhifo ki he Komiti Lao pea ko eni ‘oku fakafoki mai he ‘aho ni kole atu ki he kalake ke tau lau tu’o ua.

Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fakavaha’apule’anga 2020

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu Fakavaha’apule’anga 2020.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke tu’utu’uni ke fakatonutonu, tali mo hono fakahoko ‘o e ngaahi tu’utu’uni fakatonutonu mo e ngaahi me’a felāve’i.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē,

Konga 1 Talateu, Kupu 1 Hingoa Nounou mo e kamata ngāue’aki Kupu si’i (1), ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao ki he Fakatonutonu Fakavaha’apule’anga 2020.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fika 39/2020 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki

Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, Nōpele Tu'i'āfitu. Sea ...

<009>

Taimi: 1145-1150

Kalake Tēpile: ... loto ki ai e toko hongofulu mā hiva,19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tau hono lau tu'o 2 e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahāloto pehē 'Eiki Sea.

Lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 39/2020

'Eiki Sea: Lau tu'o 3.

Kalake Tēpile: (Lau tu'o 3)

LAO FAKAANGAANGA KI HE FAKATONUTONU FAKAVAHA'APULE'ANGA 2020

**KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE TU'UTU'UNI KE FAKATONUTONU
TALI MO HONO FAKAHOKO 'O E NGAahi TU'UTU'UNI FAKATONUTONU MO E
NGAAHI ME'A FELĀVE'I.**

**'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I MO E FALE ALEA 'O TONGA 'I HE FAKATAHA ALEA 'O E
PULE'ANGA 'O PEHĒ:**

KONGA 1: TALATEU

KUPU 1: HINGOA NOUNOU MO E KAMATA NGĀUE'AKI.

(1) 'E UI 'A E LAO NI KO E LAO KI HE FAKATONUTONU FAKAVAHA'APULE'ANGA, 2020

Pālōti'i tali lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 39/2020

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 Lao Fika 39/2020 Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu Fakavaha'apule'anga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Minisitā 'o e Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. 'Oku loto ki ai 'a e toko hongofulu mā hiva, 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke fakahoko hono lau tu'o 3 e Lao Fakaangaanga ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Tapu mo e Feitu'una ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki e Fale Alea. ‘Oatu ‘a e fakamālō ki he Hou’eiki e Fale ‘i hono tali lelei ‘o e lao ko eni. Hangē ko ia ko e me’a na’e me’a ki ai e Minisitā Pa’anga, ‘oku kau eni ‘i he ngaahi fika ‘o e *budget support* ke ne tokoni mai ki he’etau *budget support*, pea pehē foki ‘Eiki Sea mo e, ko e fakapa’anga ko ē ngaahi ngāue na’e fai felāve’i mo e lao ni, na’e tokoni’i pē ia mei he *ADB*. Na’e ‘amanaki pē ke nau ‘i heni ke tokoni ki he ngāue, ka na’e ‘ikai ke lava koe’uhí ko e *lockdown* ko eni ‘i he *COVID-19*, pea na’e fakafatongia’aki pē ‘a e potungāue ‘a e motu’a ni ki he fakama’opo’opo mo feinga’i ke, ‘a e lao ko ‘eni ke fakahū mai pea ‘oku ‘oatu ai ‘a e fakamālō loto hounga mo’oni ‘Eiki Sea ‘i hono tali e lao ni, mālō.

Lipooti fika 5/2020 Kōmiti Pa’anga fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga fika 40/2020

‘Eiki Sea: Mālō, Hou’eiki ke tau hoko atu ki he fika 4.2 ‘o ‘etau ‘asenita, ko e Lipooti Fika 5/2020 mei he Komiti Pa’anga fekau’aki eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 40/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai e lipooti e Komiti Pa’anga.

Kalake Tēpile: Lipooti Fika 5 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga.

‘Aho 9 ‘o Tisema, 2020

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Re: Lipooti Fika 5/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu'una ‘a e Lipooti Fika 5/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga ke me’a ki ai ‘a e Feitu'una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ko ‘eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 40/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2020.

Faka’apa’apa atu,
Hon. Semisi Kioa Lafu Sika. (Fakamo’oni ki ai)
Sea Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga. ...

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki e Fale. Sea ki'i tokoni atu pē.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 4.3 eni fakatatau ki he 'asenita ngāue ko ē 'a e Fale 'a ē ko ē na'e toki lau mai, pea kapau 'e kole pē ki he Sea ia e Komiti Pa'anga ke hoko atu ai pē ia he ko ena 'oku 'osi lau mai ka tau toki foki ki he 4.2 mālō.

'Eiki Sea: Kole atu pē ki he kalake ke fakahā hake e 'asenita ke me'a ki ai e Hou'eiki. Kātaki pē 'Eiki Minisitā Pa'anga na'e 'i ai 'a e fakatonutonu ki he fakahokohoko ngāue ke fakatatau ki he fakafika ko eni 'o e 'ū Lao Fakaangaanga 'ikai ko e lipooti mei he 'ū komiti felāve'i. Ka kimu'a pea u kole ki he Sea ko eni e Komiti Pa'anga Tongatapu 2 ke ne fakakakato mai e lipooti mei he Komiti Pa'anga te u kole pē ki he kalake ke ne lau mai e peesi fika 8. 8, 9, 10, 11. Na'e 'i ai e ngaahi liliu na'e fokotu'u mai he Komiti Pa'anga fiema'u pē ke fakama'ala'ala ke me'a ki ai e Hou'eiki.

Ngaahi feme'a'aki Kōmiti fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 40/2020

Kalake Tēpile: Konga 4 e lipooti. Ngaahi feme'a'aki 'a e komiti fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu.

'I he 'uluaki fakataha 'a e komiti fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ni 'i he fakataha fika 10/2020 'o e 'aho 30 'o Novema 2020. Na'e fakahoko ai he 'Ateni Seniale ha fakamatala fakama'ala'ala fekau'aki mo e puipuitu'a 'o e lao ni pea mo e ngaahi fakatonutonu *amendment* na'e fakahoko. Na'e fakamahino ai 'e he 'Ateni Seniale na'e 'osi fakahoko pē 'a e ngāue vāofi mo e Sea 'o e ma'u mafai koe'uhí ko e fiema'u ke fakalelei'i e lao lolotonga.

4.1 kupu 2 'o e Lao Fakaangaanga. 'A ia ko e fakatonutonu ki he kupu 7 (1) 'o e lao lolotonga. 'I he lao lolotonga 'oku fakangatangata 'a e vaha'a taimi 'e hoko ai ha taha ko e mēmipa 'o e ma'u mafai 'o a'u ki he ta'u 'e 3 pea 'e ngofua ke toe fakanofu ki ha teemi makehe 'e 1. Ko e fakatonutonu ki he kupu 7(1) 'o e lao lolotonga ko e malava ke fakanofu 'e he Kapineti ha mēmipa 'o e ma'u mafai ki ha vaha'a taimi pē ko e teemi ko e ta'u 'e 3 pea 'e ngofua ke toe fakanofu. Fakatatau ki he ngaahi fakama'ala'ala mei he 'Ateni Seniale mo e 'Atita Seniale na'e makatu'unga 'a e fokotu'u ko eni 'i he faingata'a ke ma'u ha mēmipa 'oku tu'u 'atā mo tau'atāina mei ha toe ngaahi sino 'oku fekau'aki mo e ma'u mafai. 'I he lolotonga ni 'oku te'eki ke fetongi 'a e kau mēmipa lolotonga 'o e ma'u mafai pea 'e malava 'e he fakatonutonu 'i he kupu 2 'o e Lao Fakaangaanga 'o toe fakalōloa atu ai 'a e vaha'a taimi ke mēmipa ai ha taha 'i ha ma'u mafai 'o 'ikai fakangatangata 'a e teemi 'e malava ke toe fakanofu ai. Na'e fakatokanga'i 'e he komiti 'oku 'ikai 'omai 'i he Lao Fakaangaanga ha taimi fakangatangata pau 'o e lahi 'o e teemi 'e malava ke toe fakanofu ai ha taha ki he ma'u mafai 'o fakahoa ia ki he lao lolotonga 'a ia ko e teemi makehe pē 'e 1. Na'e mahu'inga'ia ai 'a e komiti ke fakapapau'i 'oku fakahinohino pau 'e he lao 'a e taimi fakangatangata mo e lahi 'o e teemi makehe 'e malava ke toe fakanofu ai ha mēmipa 'o e ma'u mafai. 'I he'ene pehē na'e 'ikai ke poupou 'a e komiti ki he kupu 2 'o e lao fakaangaanga ni,

Ka na'e fokotu'u ai 'e he komiti ke fakatonutonu 'a e kupu 7(1) 'o e lao lolotonga 'aki hono hiki hake 'a e teemi 'o ha mēmipa 'i he ma'u mafai mei he ta'u 'e 3 ki he ta'u 'e 4. Pea 'e ngofua ke toe fakanofu ki ha teemi makehe pē 'e 1. Na'e makatu'unga 'a e fokotu'u ko eni ke

fenāpasi 'a e teemi 'o ha mēmipa 'i he ma'u mafai mo e teemi faka-Fale Alea pea mo hono fetongi 'a e Pule'anga ko hono toe tānaki mo e ta'u 'e 1 ki he teemi lolotonga 'e toe taimi lahi ange ai ke kumi ha kau mēmipa fo'ou 'oku nau tu'u tau'atāina 'o 'ikai malava ke uestia 'enau fakahoko fatongia ma'a e ma'u mafai 'i ha taimi 'oku 'ikai ke ma'u ai ha fetongi 'o e kau mēmipa hili 'a e ta'u 'e 4. Pea 'o kapau kuo 'osi fakanofa ia ki ha teemi makehe 'e 1 'e malava ke ngāue'aki 'a e mafai 'i he kupu 7(2) 'o e lao lolotonga ke hokohoko atu 'a e mēmipa kae 'oleva kuo ma'u ha mēmipa ke ne fetongi.

Na'e tali ai 'e he komiti ke fakatonutonu 'a e kupu 7(1) 'o e lao lolotonga ...

<007>

Taimi: 1155-1200

Kalake Tēpile : ... 'aki hono tāmata'i 'a e 3 kae fetongi'aki 'a e 4.

4.2 - Kupu 3 'o e Lao Fakaangaangá ko e fakatonutonu ki he kupu 13 'o e lao lolotongá.

Ko e ngaahi fakatonutonu ki he kupu 13 'o e lao lolotongá 'oku fakafika ai 'a e kupu si'i (2) ko e kupu si'i (4) pea fakapekia 'a e kupu si'i (1) 'o fetongi'aki 'a e kupu si'i (1) (2) mo e (3) fo'ou 'i he Lao Fakaangaangá.

Kupu 3 (1)konga *b*, 1 konga *a* 'o e Lao Fakaangaangá. Na'e poupou 'a e komiti ki hono tānaki mai 'a e kupu si'i ko ení ke fakakaukau'i mo fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u ki he vāhenga pea mo e ngaahi monū'ia fakapa'anga kehe 'o e kau 'ofisa 'oku lisi 'i he tēpile 'i he lao.

Kupu 3 (1) konga *b* (1) (*b*) 'o e Lao Fakaangaangá. 'I he kupu 3(1) (*b*) 'o e Lao Fakaangaangá 'oku fakatonutonu 'a e kupu 13 'o e tefito'i laó 'aki 'a hono fakahū 'o ha kupu si'i fo'ou kupu si'i (1) (*b*) ke fakamafai'i 'a e ma'u mafai ke ne fakakaukau'i mo fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u ki he vāhenga mo e ngaahi monū'ia fakapa'anga kehe 'o ha kau 'ofisa kehe pē fa'ahinga 'o e kau 'ofisa 'oku 'ikai lisi 'i he tēpile 'i he laó, ka ko ia kuo tali 'e he Kapinetí ke fakahoko ki he mafai 'o e ma'u mafai.

Na'e fakama'ala'ala 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'o pehē na'e makatu'unga 'a e fakatonutonu ko ení koe'uhi ke fakafaingofua ange 'a e fakahoko 'e he Kapinetí ha ngaahi tu'utu'uni 'i ha taimi 'oku vave ange kae hoko atu 'a e ngāue 'a e ma'u mafai. Pea koe'uhí ko hono fakatokanga'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni *Regulations* 'a e lao lolotongá ke fakafaingofua 'a hono tānaki atu 'a e kau 'ofisa pē fa'ahinga 'o e kau 'ofisa 'i he malumalu 'o e mafai 'o e ma'u mafai.

'I he tēpile 'i he lao lolotongá, 'oku hā ai 'a e kau 'ofisa, kuo pau ki he ma'u mafai ke ne fakahoko ha ngaahi fokotu'u ki honau vāhengá. Na'e fakamahino 'e he 'Ateni Senialé ko e tēpile 'i he laó ko e konga pē ia 'o e laó. Kapau 'e fiema'u 'e he ma'u mafai ke toe fakalahi atu hono mafai ki ha kau 'ofisa kehe 'oku 'ikai 'asi 'i he tēpilé, ko e Fale Aleá tokotaha pē 'oku 'i ai hono mafai fa'u lao ke tānaki atu pē to'o ha kau 'ofisa mei he tēpilé 'o fakatatau ki he fatongia fa'u lao 'o e Fale Aleá. Na'e matu'aki tokanga 'aupito ai 'a e komiti ki he kupu 3(1) konga *b*(1) (*b*) 'o e Lao Fakaangaangá he 'oku ne hanga 'o to'o 'a e mafai fa'u lao 'a e Fale Aleá 'o foaki ia ma'a e Kapinetí. Na'e tu'utu'uni leva 'a e komiti ke fakatonutonu 'a e Lao Fakaangaangá 'aki hono tamate'i 'a e kupu 3(1) (*b*) 'o e Lao Fakaangaanga pea ke fakafika fo'ou. Ko e kupu 3(1)(*b*) kupu si'i (2) 'o e Lao Fakaangaangá.

'I he kupu ko ení 'oku fakakau atu ha 'ofisa pē fa'ahinga 'o e kau 'ofisá, 'e ala fakakaukau ki he mafai, fakatau ki he mafai 'o e ma'u mafái, 'a ia ko kinautolu 'oku nau ma'u vāhenga, 'o tatau pē konga pē kakato, fakahangatonu pē 'ikai fakahangatonu mei he ngaahi pa'anga 'a e Pule'angá.

Kupu 3(1) (b) kupu si'i (3) 'o e Lao Fakaangaanga. 'I hono tali 'e he Kapinetí 'e ngofua ke fakakaukau'i mo fakahoko 'e he ma'u mafái ha ngaahi fokotu'u ki he vāhenga mo e ngaahi monū'ia 'o ha memipa poate pē komisoni kuo fokotu'u 'i he lao ki he ngaahi pisinisi 'a e Pule'angá ki hono fakatonutonu mei he taimi ki he taimi.

4.3 . Kupu 4 'o e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he tēpile 'o e lao lolotongá. Na'e poupou 'a e komití ki he kupu 4 'o e Lao Fakaangaangá 'a ia ko hono fakakau atu 'o e kau 'ofisa mo e fa'ahinga 'o e kau 'ofisa 'oku tānaki atu ki he tēpile 'i he lao lolotongá, ka na'e tu'utu'uni 'a e komití ke to'o 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tongá, Kōvaná mo e Poate 'o e kau Talēkitá. Na'e fakahū mai foki 'a e tohi tali mei he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tongá 'a ia na'e 'ikai ke nau poupou ke fakahū atu 'a e Kōvaná mo e Poate 'o e kau Talēkita 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tongá. Vakai ki he tēpile 2 peesi 6 - 7. 'I he'ene pehē 'e 'ikai kau e Kōvaná mo e Poate 'o e kau Talēkita 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tongá 'i he kau 'ofisa kuo pau ki he ma'u mafái ke ne fakahoko ha ngaahi fokotu'u...

<008>

Taimi: 1200-1205

Kalake Tēpile: ... ki he vāhengá 'i he tēpile. Neongo na'e poupou 'a e komiti ki he fiema'u 'a ha sino tau'atāina ke ne fokotu'u atu 'a e tefito'i vāhenga pea ko e mafai 'o e ma'u mafai 'oku fakangatangata pē ia ki hono fokotu'u atu 'o e tu'unga vāhenga fakatatau ki he tali tohi mei he 'Ateni Seniale 'i he fakalahi 2. Ka 'i he ngaahi fakama'ala'ala mei he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'oku te'eki ke fakakau atu mo e Pangikē Fakalalakaka 'a Tonga ki he tēpile. 'A ia ko e taha ia 'o e ongo pangikē lalahi 'i Tonga ni 'oku 'osi 'i ai pē 'a e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku ne pule'i 'enau tu'unga vāhenga. Na'e poupou ai 'a e komiti ke tāmata'i 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, Kōvana mo e Poate 'o e kau Talēkita mei he Kupu 4 'o e Lao Fakaangaanga.

Ngaahi fakatonutonu ne tali 'e he Komiti

Konga 5. Ngaahi Fakatonutonu 'a e komiti. Hili 'a e Fakataha Fika 10/2020 mo e Fakataha Fika 11/2020 'a e komiti pea fakatatau ki he ngaahi feme'a'aki 'a e komití 'i he konga 4 'o e lipooti ni na'e tali 'e he komiti ke fakahoko 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni pea ke fakahū fakataha atu ia mo e Lipooti Komiti Fekau'aki Fika 5/2020 fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma'u Mafai Vāhenga 2020.

- i) Fakatonutonu ki he Kupu 2 'o e Lao Fakaangaanga. Ke fakatonutonu 'a e Kupu 7 (1) 'o e lao lolotongá 'aki hono tamate'i 'a e 3 kae fetongi'aki 'a e 4.
- ii) Fakatonutonu ki he Kupu 3 'o e Lao Fakaangaanga, ke tamate'i 'a e Kupu 3(1) (b) Konga (1) (b).
- iii) Fakatonutonu ki he Kupu 4 'o e Lao Fakaangaanga. Ke tamate'i 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, Kōvana mo e Poate 'o e kau Talēkita.

Ngaahi fokotu'u 'a e Komiti

6) Ngaahi fokotu'u 'a e komiti. Makatu'unga 'i he ngaahi fakakaukau mo e fokotu'u kuo 'omi mei he kupu fekau'aki vakai 'a e potungāue ki he ngaahi fokotu'u ko iá pea mo hono fakakaukau fakalukufua 'a e komiti 'a e ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu ai 'a e fokotu'u 'a e komiti 'o anga pehe ni:

Ngaahi fokotu'u:

- 1) Ke tali 'a e Lao Fakaangaanga ki he Ma'u Mafai Vāhenga 2020 fakataha mo hono ngaahi fakatonotonu 'i he Konga 5 'o e Lipooti peesi 11.
- 2) Ke tali 'a e Lipooti Fika 5/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga.

Kalake Tēpile: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e Lipooti ena mei he Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga Fakatonotonu ki he Ma'u Mafai Vāhenga. Te u kole heni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko ia 'oku ne fakahū mai e Lao Fakaangaanga ko eni ke ai ha'ane me'a ki he ngaahi fokotu'u mei he Komiti Pa'anga.

Me'a Minisita Pa'anga ki he ngaahi fokotu'u mei he Komiti Pa'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā e 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'Eiki Sea fakamālō 'aupito Sea pea ko u tui ko e kongā lahi 'o e fakama'ala'ala ko eni 'oku 'osi fai pē ia he, fai ki ai e feme'a'aki 'a e komiti. 'A ia ko e 'uhinga pē eni 'Eiki Sea ke ki'i fakalōloa e vaha'a taimi ko ē 'oku fokotu'u mai kau Mēmipa. Ko e taimi lolotonga 'oku ta'u 'e 3 pea 'oku lava ke toe fakalōloa ki he ta'u 'e 3. Ko e fokotu'u eni 'oku 'omai ke fakalōloa ta'u 'e 4 ke tatau pē mo e teemi ko ē 'a e Pule'anga pea ka toe fakalōloa leva 'o, mei ai ko e teemi 'e, teemi 'e 2 kae lava 'o fakafaingamālie'i ke kumi hano fetongi 'o e kau mēmipa 'Eiki Sea. Ko e fa'ahinga taukei foki ko eni 'Eiki Sea 'oku fiema'u ki he ngāue ko eni ki he *Remuneration Authority* 'oku fiema'u 'a e ki'i taukei fakapolofesinale fakatauhi pa'anga mo e 'ū me'a fakapa'angá, faka'ekonōmika, ngaahi me'a fakalaó pea 'oku 'ikai ke fu'u loko lahi 'a e ni'ihiki ko eni hotau fonua ni pea neongo ai 'Eiki Sea 'oku 'oange pē mo e taimi kapau leva 'e 'ikai ke ma'u ha fetongi 'e lava pē ki'i lelelele atu kae fakasiosio. Ka ko e 'uhinga e fokotu'u mai ko eni Sea ke fakafaingofua'i pē 'a e fakahoko fatongia 'o e sino ko eni fokotu'u atu 'Eiki Sea mālō.

Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 5/2020 Komiti Lao

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pāloti ko ia 'oku loto ke tau tali e Lipooti Fika 5/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki ...

Taimi: 1405-1410

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, ko u fakamālō atu he lava lelei ‘etau ‘asenita fika 4.2. Tau hoko atu ki he 4.3 ‘a ia ko e Lipooti Komiti Fika 11/2020 mei he Komiti Lao fekau’aki eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 41/2020. Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia ‘o e Fakamamahi’i’aki ‘a e Fetu’utaki Faka’ilekitulōnika. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai ‘a e lipooti mei he Komiti Lao.

Lipooti Komiti Fika 11/2020 Komiti Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 41/2020

Kalake Tēpile: ‘Aho 8 ‘o Tisema 2020.

Lord Fakafanua
‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea

Lipooti Fika 11/2020 Komiti Tu’uma’u ki he Lao.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’una ‘a e Lipooti Fika 11 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao ke me’a ki ai ‘a e Feitu’una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 41/2020. Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia ‘o e Fakamamahi’aki ‘a e Fetu’utaki Faka’ielekitulonika 2020.

Faka’apa’apa atu
Fakamo’oni *Honorable* Mo’ale Finau
Sea ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Sea Komiti Tu’uma’u ki he Lao lipooti mai ki he Fale ho’omou ngāue ki he Lao Fakaangaanga ko eni, mālō.

Lipooti ‘a e ngāue Komiti fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga fika 41/2020

Mo’ale Finau: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki Minisitā pehē ki he Hou’eiki ‘mo e Fakafofonga Kakai. Sea ko e Lao Fakaangaanga ko eni ‘oku fekau’aki pē ia pea mo e ngaahi, ...kapau ‘oku fakahoko ha ngaahi hia pē ko ha ngaahi tukuaki’i ‘i hono fe’ave’aki ‘i he ‘ilekitulōnika ‘Eiki Sea. Ko e lao ko eni na’e fakahoko ia ki he *internet* pea koe’uhí ‘Eiki Sea ko ‘ene lahi ko ē ‘a e ngaahi founga kehekehe ko ē ‘i he *social media* hangē ko e *text*, ko e *email*, ko e *Facebook* mo e ngaahi me’a ko ia na’e liliu leva ki he’ene tu’u ko ē

he taimi ni 'o e Lao Fakaangaanga ko eni 'Eiki Sea. Pea ko e taimi ko ē na'e, ...ko e fakahū mai 'a e lao ko eni 'Eiki Sea na'e fai 'a e tokanga 'a e komiti ke fakapapau'i 'oku fenāpasi e lao ko eni 'Eiki Sea pea mo e tu'utu'uni 'a e lao tautefito ki he fakapapau'i 'oku fakakakato 'a e ngaahi sino 'oku fekaukau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga ko eni 'Eiki Sea.

Na'e 'ohake leva 'e he ngaahi *service provider* pē ko e kau fakahoko ngāue 'i he ngaahi va'a faka'ilekitulōnika 'Eiki Sea. Na'e to'o leva ai 'a e *Digicel* mo e *TCC* ke fakahoko ha fetu'utaki ke 'omai ange ha'anau fakakaukau 'Eiki Sea ki he lao ko 'eni. Ko hono mo'oni 'Eiki Sea na'e 'i ai 'a e *feedback* mei he *Digicel* ka 'oku 'i he lipooti foki ko eni 'Eiki Sea 'a e *feedback* ko ia ka na'e 'ikai ke 'i ai ha fu'u lave ki ai 'a e komiti ke fakatokanga'i ke fakahoko kakato 'a e *respond* ko eni 'a e *Digicel*. Na'e mamafa pē 'a e komiti 'Eiki Sea koe'uhī 'oku, na'a mau tui 'oku kakato pē 'a hono fakahoko 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe fiema'u ke fakakakato fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga Fakaangaanga ko eni 'Eiki Sea.

Ko e taha e me'a mahu'inga na'e tokanga ki ai e komiti ko hono fakapapau'i 'oku fakakakato kotoa 'a e ngaahi tafa'aki faka, ke 'omai 'a e fakakaukau 'a e *public* pē ko e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. Na'e toe 'oange pē 'a e faingamālie ki he timi ko ia sekelitali mo e kau loea 'a e Fale Alea 'i he tafa'aki 'a e Komiti Lao Sea ke nau fokotu'utu'u ha ngaahi polokalama 'i he letiō ke lava 'o ma'u ai ha *view* 'a e kakai. Pea na'e fakahoko leva 'a e ngaahi polokalama 'Eiki Sea 'i he 87.5 mei he 'aho 1 ki he 'aho 5 'o Tisema. Pea na'e 'omi 'a e ngaahi *respond* 'a e kakai 'o fekau'aki pea mo e lao ko eni 'Eiki Sea.

'A ia ko e 'i he tui 'a e motu'a ni pea mo e komiti 'Eiki Sea kuo mau lava 'o fakakakato kimaautolu 'a e tu'utu'uni 'a e lao 'a ē 'oku fiema'u ke mau muimui ki ai 'o fakatatau mo e lao ke fakapapau'i 'oku muimui ki he Lao Fakaangaanga pea toki fakahū mai ki he Fale ni 'Eiki Sea. Ko ia ai 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku mau, ... 'oku tui e komiti kuo 'osi kakato kātoa....

<007>

Taimi: 1410-1415

Mo'ale Finau : ..... 'a e ngaahi kupu 'i he tu'utu'uni 'oku lava ke fou kātoa ai 'a e lao ko eni. Pea 'oku fokotu'u atu ke fakahū mai ki he Falé ni ke tali e lipooti ko eni 'Eiki Sea pea mo e lao ko eni. Ko ia pē Sea e ki'i lipooti fekau'aki pea mo e lao ko eni mālō.

Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 11/2020 e Komiti Lao

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e lipooti eni mei he Komiti Tu'uma'u ki he Laó fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ko eni fokotu'u mai ke tali. Kole atu ki he kalaké ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fika 11/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Laó fakahā mai ho nimá.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, Saia Ma'u Piukala. 'Oku loto ki ai 'a e toko 14.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ke tau tali 'a e lipooti ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga fika 41/2020

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 41/2020 Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi 'aki 'a e Fetu'utaki faka'elekitulōnika. Ko e lao ko eni na'e lau 'uluaki 'i he Fale Aleá 'i he 'aho 23 'o Nōvemá, pea tukuhifo ki he Komiti Laó pea ko eni kuo fakafoki mai pea ko eni kuo 'osi tali e lipootí. Kole atu ki he kalaké ke tau lau tu'o 2.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi 'aki 'o e Fetu'utaki Faka'elekitulōnika 2020. Kalake Tēpile : Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Fakamamahi 'aki 'a e Fetu'utaki Faka'ilekitulōnika 2020.

Ko e Lao Fakaangaanga
Ki ha

Lao ke Pule'i 'aki 'a e Fakamamahi 'aki 'a e Fetu'utaki Faka'ilekitulōnika 'i Tonga.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē :

Konga 1 - Ko e Talateu

Kupu 1 - Hingoa Nounou mo e kamata ngāue'aki kupu si'i (1). 'E ui 'a e laó ni ko e Lao ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi 'aki 'a e Fetu'utaki Faka'elekitulōnika, 2020.

'Eiki Sea : Kalake kole atu ke tau pāloti, ko ia 'oku loto ke ne tali 'a e Lao Fakaangaanga Fika 41/2020 Lao Fakaangaanga eni ki he ngaahi Hia 'o e Fakamamahi 'aki 'a e Fetu'utaki Faka'ilekitulōnika hono lau tu'o 2 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Minisitā Polisi mo e 'Eiki Minisitā Ngoue. Loto ki ai 'a e toko 16.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o 2 e Lao Fakaangaanga Fika 41/2020 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto pē ia 'Eiki Sea.

Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga fika 41/2020

'Eiki Sea : Lau tu'o 3.

Kalake Tēpile : Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi 'aki 'a e Fetu'utaki Faka'elekitulōnika 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke pule'i 'a e Fakamamahi 'aki 'a e Fetu'utaki Faka'elekitulōnika 'i Tonga.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē :

Konga 1 - Ko e Talateu, **Kupu 1** - Hingoa Nounou mo e kamata ngāue'aki kupu si'i (1).

'E ui 'a e laó ni ko e Lao ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi 'aki 'a e Fetu'utaki Faka'elekitulōnika, 2020.

Pāloti'i 'o tali lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 41/2020

'Eiki Sea : Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi 'aki 'a e Fetu'utaki Faka'elekitulōnika fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaoasi Pohiva, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 16.

'Eiki Sea Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau tu'o 3 'o e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake TepileTēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki 'oku tali 'e he Falé ni 'a e Lao Fakaangaanga Fika 41/2020 Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Fakamamahi'i 'aki ...

<008>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Sea: ... 'a e Fetu'utaki Faka'ilekitulōnika me'a mai 'Eiki Minisitā *MEIDECC*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea pea ko u fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fale ni. Sea 'oatu mei he motu'a ni e fakamālō lahi 'aupito ki he afeitaulalo 'a e Feitu'una kae 'uma'ā e Fale 'Eiki ka nau laumālie lelei 'o tali 'a e lao ko eni. Talu pē kamata mai e talanoa ki he palopalema 'o e pau'u 'oku fakahoko 'aki 'e he 'initaneti 'ikai ke ngata pē 'i he fakalotofonua 'ia tautolu 'i Tonga ni kae pehē kau mai mo hotau kakai muli mei he ta'u kuo hili 'o a'u mai eni ki he ta'u ni. Ka ko u faka'amu pē ke hoko 'a e lao ko eni pea ko u tui ko e me'a ia 'oku fai ai e laumālie lelei 'a e Feitu'una mo e Fale ki ai he na'e ki'i ta'ota'ofi hifo. Sai pē ko 'etau kamata foki Sea ka pea ko u tui 'e 'ikai ke lava 'o fu'u ta'ofi kakato ka kuo 'i ai eni e lao te ne lava 'o tokoni'i e kau polisi mo e Fakamaau'anga pea mo e 'Ofisi ko ē 'o e 'Ateni Seniale ke nau ke faingofua ange ngāue kia kinautolu ko eni 'oku nau fai e pau'u kovi ko eni 'o uesia ai e kakai 'o e fonuá. Ko ia 'oku 'oatu ai 'a e fakamālō ki he Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Falé mālō 'aupito 'a hono tali lelei 'a e lao ko eni ka tau kamata hono ngāue'aki mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Fika 4.4 'etau 'Asenita ko e Lipooti mei he Komiti Lao Fika 13/2020 fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga 42/2020. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 eni ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga mo e Lao Fakaangaanga Fika 42 (a) ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi 'Aho Mālōlō Fakapule'anga 2020. Kole atu ki he Kkalake ke ne lau mai e Lipooti mei he Komiti Lao, Lipooti Fika 13/2020.

Lipooti Komiti Lao Fika 13/2020 fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga 42/2020

Tokoni Kalake Tēpile:

‘Ulu’i tohi Komiti Tu’uma’u ki he Lao

‘Aho 8 ‘o Tisema 2020

Lord Fakafanua

‘Eiki Sea

Fale Alea ‘o Tonga

NUKU’ALOFA.

‘Eiki Sea,

Lipooti Fika 13/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’una ‘a e Lipooti Fika 13/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao ke me’a ki ai ‘a e Feitu’una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Taautaha, Lao Fakaangaanga Fika 42/2020 Lao Fakaangaanga Fakatonotonu Fika 2 ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2020 mo e Lao Fakaangaanga Fika 42 (A) 2020. Lao Fakaangaanga Fakatonotonu ki he ‘Aho Mālōlō Fakapule’anga 2020.

Faka’apa’apa atu,

Hon. Mo’ale Finau

(Sea ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao)

‘Eiki Sea: Sea ‘o e Komiti Lao.

Fakama’ala’ala he Lipooti fika 13/2020 ‘a e Kōmiti Lao

Mo’ale Finau: Mālō tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea kae fai atu fakahoko ha lipooti ki he Lao Fakaangaanga ko eni ‘Eiki Sea ki he Liliu ki he Konisitūtone. ‘A ia ko e lao ko eni ‘Eiki Sea ko e *Private Bill* ko e Lao Fakaangaanga Fakatautaha ia e ‘Eiki Nōpele. Pea na’e ‘omi pē ia ki he komiti ‘Eiki Sea pea ‘omi ki he Fale Alea ‘a ia ko e tu’utu’uni pē ‘Eiki Sea pea toe fakafoki leva fakataata ki he 131 ki he komiti. Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku mau toe fakafoki mai pea ko u fie fakanounou atu pē ‘a e lipooti ko eni.

Na’e fai ‘a e vakai ‘a e komiti ‘Eiki Sea ki he ki he lao ko eni ‘a ia ‘oku fokotu’u mai e laó pea toe fokotu’u mai mo e 42 (A) ki he ‘aho mālōlō. Ko ia ‘Eiki Sea na’e tui e komiti ko e lao ko eni ‘oku fenāpasi pē ia pea mo e ngaahi lao ‘oku fa’ú ‘Eiki Sea tonu hono ngaahi hono fatu e lao ko eni ‘Eiki Sea mo hono puipuitu’a pea na’e tui e komiti fekau’aki pea mo e hisitōlia ‘o e lao ko eni ‘Eiki Sea na’e tui e komiti ‘oku fakapotopoto pē ia ke fakahū mai ia ki he talamu’aki ‘o ‘etau Konisitūtone. Ka neongo ia ‘Eiki Sea na’e kei fiema’u pē ‘a e ngaahi fale’i pea mo e ngaahi *contribution* mei tu’a pea na’e hanga leva ‘e he komiti ‘o faka’atā ke fai ha kole ki he Komiti Talafakafonua ‘a Tonga kae pehē foki ki he ngaahi fakataha’anga fakafonua ‘o e kau taki lotu. Na’e tui e komiti ko e ongo kulupu eni ‘Eiki Sea ngalingali te na ‘omi ha fale’i ma’olunga ‘aupito he koe’uhí he ko e liliu ia eni ki he Konisitūtone.

Ko e taha 'o e me'a na'e na'e fiefia ai e komiti 'Eiki Sea ko e tali ko ē mei he kakai 'o e fonuá na'e fakahā 'e he Kalake 'Eiki Sea ki he motu'a ni mo e komiti ko e peseti 'e 99 ...

<009>

Taimi: 1420-1425

Mo'ale Finau: ... 'alu hake 'aki ia e poini 9, 'o e kakai 'o e fonua nau fiefia kotoa 'i he lao ko 'eni 'Eiki Sea. Kiate au 'Eiki Sea ko 'ene ma'u pē 'a e *support* 'a e kakai 'o e fonua fekau'aki mo e liliu 'o e Konisitūtone 'oku ou tui au kuo 'osi fe'unga mo fenāpasi. Ka neongo ia 'Eiki Sea na'e 'omai pē mo e ngaahi *respond* mei he ongo sino ko ē 'e 2 na'a ku lave ki ai 'anenai, pea mo e ngaahi poupou ki he lao ko 'eni.

'I ai pē ki'i kulupu mahalo 'oku 'ikai ke u, ka 'oku ou fie lave pē ki ai, ko e ki'i kulupu ko e hā, 'Univēsi Lo'au na'e 'omai pē 'enau ki'i *respond* 'Eiki Sea, ka na'e *circulate* mai pē 'ia kimautolu ka 'oku totonu pē ke fakahā pē koe'uhia 'oku mahu'inga pē 'Eiki Sea 'enau, ... nau *respond* mai ko ē 'Ateni Seniale 'Eiki Sea, 'oku kei tonu pē lao 'i he'ene tu'u fakatatau ki he me'a ko 'eni 'oku 'omai mei he Lo'au 'Univēsi, pea na'e 'i ai pē mo 'eku ki'i tali ki ai 'Eiki Sea nau faka'osi mai. Na'e 'i ai pē 'a e ki'i foi poini na'a nau 'ai hake nau pehē ko hono liliu ko ē 'o e fo'i sētesi ko eni ne fakahoko 'e Tupou 1, 'i he'ene tu'u ko ē 'i he talamu'aki, hangē ia 'oku nau pehē 'oku 'ikai ke totonu ke toe liliu. Ko 'eku ki'i fo'i sētesi 'oku ou ko u faka'osi'aki 'Eiki Sea na'a ku pehē, 'oku 'i ai e totonu 'a Tupou VI, ke ne tñaki ha me'a ki he'etau Konisitūtone, pea ko 'ene tñaki ko ia te ne hanga 'e ia 'o toe hiki'i 'a e fo'i sētesi mei he talamu'aki 'a Tupou 1 'o toe fefeka ange toe fakalotu ange pea 'oku fiefia 'a e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea.

Ko ia ai 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu ke tau tali mu'a e lao ko 'eni, 'oku ou tui ko e 'epoki fo'ou 'eni ki hotau fonua ni ke fakahū mai 'a e tuku fonua ki langi ke kau he talamu'aki 'etau Konisitūtone, pea fakahoko ai pē 'aho 20 'o Novema, ko e 'aho mālōlō fakafonua ke fononga'aki mo e to'u tangata 'o e taimi ni ke tau fononga ai ki he kaha'u. Ko ia pē Sea 'a e ki'i lipooti mālō.

'Eiki Sea: Kole atu pē ki he kalake ke fakatokanga'i e Konga 3 Tu'utu'uni 'a e komiti, peesi fika 7 mo e fika 8 ke lau kakato mai.

Tu'utu'uni Kōmiti ke tali ongo Lao Fakaangaanga & ngaahi fakatonutonu

Tokoni Kalake Tēpile: Konga 3, Tu'utu'uni 'a e Komiti. 'I he hili hono vakai'i 'e he komiti 'a e ngaahi fokotu'u, na'e tali 'e he komiti 'a e ongo Lao Fakaangaanga mo hono ngaahi fakatonutonu. Ko e ngaahi fakatonutonu.

Lao Fakaangaanga Fika 42/2020 ke tamate'i 'a e fo'i lea **kuo** ki he anga 'o e lea 'oku kamata'aki 'a e Lao Fakaangaanga, *enacting formula*, pea fetongi'aki 'a e fo'i lea '**oku**. Ua, ke tamate'i ha fo'i lea **fakalangilangi'i** 'i he hingoa lōloa, pea fetongi'aki 'a e fo'i lea **tauhi**. Tolu, 'i he faka-Pilitānia pē, ke tamate'i 'a e fo'i lea *hereafter*, 'i he kupu 2 pea fetongi'aki 'a e *after me*.

Lao Fakaangaanga fika 42A/2020, 'Uluaki, ke fakahū atu 'i he hingoa 'o e Lao Fakaangaanga 'a e fo'i lea **fakapule'anga**, hili 'a e fo'i lea mālōlō. Ua, ke tamate'i 'a e fo'i lea **kuo** 'i he anga

‘o e lea ‘oku kamata’aki ‘a e Lao Fakaangaanga *enacting formula*, pea ke fetongi’aki ‘a e fo’i lea ‘oku.

2. Ke tamate’i ‘a e fo’i lea **fakalangilangi’i** ‘i he hingoa lōloa pea fetongi ‘aki ‘a e fo’i lea **tauhi**.

3. ‘I he faka-Pilitānia pē ke tamate’i ‘a e fo’i lea *hereafter* ‘i he kupu 2 pea fetongi’aki ‘a e *aftermath*.

Lao Fakaangaanga Fika 42A 2020.

1. Ke fakahū atu ‘i he hingoa ‘o e Lao Fakaangaanga ‘a e fo’i lea **fakapule’anga** hili ‘a e fo’i lea **mālōlō**.
2. Ke tamate’i ‘a e fo’i lea **kuo** ‘i he anga ‘o e lea ‘oku kamata’aki ‘a e Lao Fakaangaanga *enacting formula* pea fetongi ‘aki ‘a e fo’i lea ‘oku.

Fakamā’opo’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u mei he Komiti Lao.

Kuo lava lelei e fatongia ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao pea ‘oku loto taha ‘a e komiti ke fokotu’u atu .

1. ‘Uluaki, ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga fika 42/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2020, mo hono ngaahi Fakatonutonu.
2. Ua, ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fifika 42A/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō Fakapule’anga 2020 mo hono Ngaahi Fakatonutonu. Pea
3. Tolu, ke tali ‘a e Lipooti Ffika 13/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2020 mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō Fakapule’anga 2020.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e ngaahi fakatonutonu eni ‘oku fokotu’u mai ‘e he Komiti Lao ke fakakau atu ki he Lao Fakaangaanga ko ‘eni. Ko u kole atu pē ki he ‘Eiki Nōpele ko ē Lao Fakaangaanga, pē ‘oku ‘i ai ha’ane me’a ki he ngaahi fakatonutonu ‘oku fokotu’u ‘e he Komiti Lao.

Lord Tu’ivakanō: Tapu pē mo e Feitu’una Sea, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga. Sea ‘oku ou fiamālie pē au ki he ngāue ‘a e Komiti Lao, pea ko ‘ena ko ‘enau ngaahi fokotu’u ‘ena pea ‘oku ou...

<005>

Taimi: 1425-1430

Lord Tu’ivakanō: ... fokotu’u atu ke tali e lao pea mo e ngaahi fokotu’utu’u kuo fokotu’u mai mai he Komiti Lao mālō Sea.

Pālōti’i ‘o tali Lipooti fika 13/2020 fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga fika 42/2020 & 42A/2020

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Nōpele Tongatapu 1. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti ‘a e Lipooti

Fika 13/2020 fekau'aki eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 42/2020 mo e Fika 42A'ō e 2020. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Minisitā Ngoue. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali 'a e Lipooti Fika 13/2020 e Komiti Tu'uma'u ki he Lao fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali he Fale ni 'a e Lipooti Fika 13/2020 mei he Komiti Tu'uma'u ki he Lao fakataha mo e ngaahi fakatonutonu fokotu'u mai ki he Lao Fakaangaanga 'e 2 ko eni.

Kole atu ki he kalake tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 42 ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Lao 'o e Konisitūtone. Ko e lao ko eni na'e lau 'uluaki pea tali 'e he Fale ni 'aho 2 'o Tisema pea na'e tukuhifo ki he Komiti Lao pea ko eni 'oku fakafoki mai mo 'ene ngaahi fakatonutonu. Kole atu ke tau lau tu'o 2.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Lao Konisitūtone 'o Tonga 2020. Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga ke fakamanatu mo tauhi 'a e tukufonua ki langi.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē.

Kupu 1. Hingoa nounou

(1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2020.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga Fika 42/2020 mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ngoue, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 20.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o ua e Lao Fakaangaanga mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Lau tu' o tolu.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Lao e Konisitūtone 'o Tonga 2020. Ko ha Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao Konisitūtone 'o Tonga ke fakamanatu mo tauhi 'a e tukufonua ki langi.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē.

Kupu 1. Hingoa nounou

- (1) 'E ui 'a e lao ni. Ko e Lao Fakatonutonu fika 2 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2020.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 42/2020 & ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu' o tolu Lao Fakaangaanga Fika 42/2020. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Lao 'o e Konisitūtone mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. , 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu' o tolu 3 e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki me'a mai 'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Tongatapu.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu: Fakamolemole pē tu'utu'uni ho Fale ka 'oku fai e talangofua ki he 'Eiki Nōpele ke fai hano tali e fakamālō 'a e laumālie lelei e Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki ho Fale ni ke tali e taha'i faka'ilonga ko eni e fa'unga 'o e tukufakaholo hotau fonua ni ki he mahu'inga 'o e Konisitūtone 'i hono fakamahu'inga'i 'o e ...

<007>

Taimi: 1430-1435

Lord Tu'i'āfitu : ... tukufonua. Sea, fakafofonga'i atu pē tēpile ko eni fakataha mo e 'Eiki Nōpele na'a ne fokotu'u 'a e fofonga'i fa'unga ko eni hotau fonua ni 'a 'emau fakafeta'i 'a e laumālie lelei ho Falé, ka 'oku 'ikai ko ha me'a si'i ia. Ki he motu'á ni, ko e taha e puipuitu'a 'o e tukufonua ko ha laumālie 'oku puli he misiteli 'o e a'usia 'a e tangatá, 'i he fa'unga 'o e fa'u

lao. Na'e fatu 'a e Vava'u *Code* 'i he 'uhinga 'e 2, ko e 'uhingá ke 'ilo'i 'a hotau fonuá mei tu'apule'anga, ke 'oua na'a pule'i 'e ha taha mei tu'a kitautolu, pea ko hono 'uhingá ko e sivilaise fa'unga 'o 'etau tukufakaholó 'a e kei Tonga pē 'a Tonga. Ko hono 2 ko e fatu 'o e Vava'u *Code* ko ha fa'unga 'o e melinó 'i hono fakatahataha'i 'o e fonuá. Pea 'oku 'i ai ai 'a e ngaahi lao mo e mo e ngaahi *code* na'e pea fatu pē ia he laumālie 'o e 'Uluaki Fā, 'i he Vava'u *Code*. Ko e laumālie pē ko iá, ko ia ia na'e Folofola ai e 'uhinga 'o e kupu ko eni ki he kāingá ki hono fakamahu'inga'i 'a e ngāue mā'ongo'onga, 'a ia ko ia 'oku hiki 'i he fatu 'o e tohi Konisitūtoné 'e Sione Lātūkefu 'i he 1975, ki ha mo'unga'i tangata mo ha Tonga, 'oku kei Tonga ai 'a Tonga. Ko e tokotaha pē na'a ne fatufatu pea ne fakatahataha'i 'a e melinó 'i he fonuá 'o 'ikai hangē ā ko hono fakamā'opo'opo 'o ha ngaahi fonua, 'i ha ngaahi kupu kehekehe ke fatu ai 'o taha ha fonua 'i he 'uhinga 'o e melinó, mo e uHINGA 'o e faaitaha hono 'ilo mei tu'apule'anga.

Sea, ki he tēpile ni fakafofonga'i atu pē 'Eiki Nōpelé pmo e Hou'eiki kātoa. Ko e tali ko eni ho Falé 'a e konga ko eni hono fakamanatua 'o e tukufonua ki langí, kuo toe mānava ai 'a e 'uhinga 'o e moto 'o e fonuá ni. 'Uluaki ko ha 'Otua 'oku ne fuofua tofi'a'aki kitautolu, pea fe'unga pē mo ha Tonga pē ko ha māmani ke ne toki tala 'i he'ene tuí, pea tau pehē ai ko hoku Tofi'á mo Tongá 'a Sihova.

Vakai 'a e laumālie e motu'a ko eni fakafofonga'i e 'Eiki Nōpelé. Kuo tau toe fai e lau 'a e hisitōliá fakamolemole atu 'Eiki Sea 'a e *history repeat itself*. Kiate au ko e kuonga koula 'o Tongá tukukehe 'a ha'a 'ilo mo ha'a vavanga ko e motu'a fakapo'uli eni. Ko e tukufonuá mo e Vava'u *Code* ko e taha ia 'o e kuonga koula 'o Tongá 'i he lotu, 'i he fatu 'o e tau'atāina he 1862, 'i hono fakakakato 'o e Pule'angá ko ha fonua kakato 'o e 1875. Pea ko hono fungani uá ko e sivilaise faka-Tonga mo hono fakamāmani lahi ko hono motó 'i he tukufonuá ko e 'Otua mo Tonga ko Hoku Tofi'a. Fakafeta'i e ma'u koloa Sea, 'a e fokotu'u kuo fai 'e he 'Eiki Nōpelé ka ko e koloa ia 'e he'ikai ke toe to'o ia ha māmani meia kitautolu, ko e koloa ia 'a e Tongá ke 'oku fai'aki 'ene tauleva ki he lika mo e langi mama'o mo e 'a e 'Uluaki Fā ki ha taimi ki he 'itaniti 'o e Tongá 'oku ne tofi'a'aki 'a e 'Otua. Talamonū atu ki he ngaahi fatongia kotoa, fakafeta'i e ma'u koloa, fakafeta'i e tali 'a e fokotu'u ko eni 'i he lau ki he Konisitūtone 'o Tonga, ko ha fuifui pē 'o e tānaki ki he maa'imoa ola kuo fai he 'o e Fale 'a Ha'a Moheofo. Leveleva e fakahoha'a. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 42A ko e lao ko eni 'oku felāve'i pē mo e Lao Fakaangaanga ko eni na'e toki talí, 'a ia ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi 'Aho Mālōlō 2020. Na'e lau 'uluaki 'a e lao ko eni 'i he 'aho 2 'o Tisema, pea tukuhifo ki he Komiti Laó pea ko eni kuo fakafoki mai ke mou me'a ki ai Hou'eiki. Kole atu ki he kalaké ke lau tu'o 2.

Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga fika 42A 2020

Kalake Tēpile : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi 'Aho Mālōlō 2020. Ko ha Lao Fakaangaanga ...

<008>

Taimi: 1435-1440

Kalake Tēpile: ... ki he Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Ngaahi 'Aho Mālōlō Fakapule'anga.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē,

Kupu 1 Hingoa Nounou, Kupu si’i (1) ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō Fakapule’anga 2020.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku kau eni he lao nounou ‘aupito ‘oku ‘uhinga e lao ko eni ke fakakau atu e tukufonua ki langi ‘aho Novema 20 ‘i he ngaahi ‘aho mālōlō. Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o ua 2 e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ako, loto ki ai e toko 18.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o ua 2 e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga fika 42A 2020

‘Eiki Sea: Lau tu’o tolu 3.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō Fakapule’anga 2020.

Ko ha Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō Fakapule’anga.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē,

Kupu 1 Hingoa Nounou, Kupu si’i (1) ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō Fakapule’anga 2020.

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 42/2020

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o tolu 3 ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 42. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Minisitā Ngoue. ‘Oku loto ki ai e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a hono lau tu'o tolu 3 'a e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali he Fale ni, me'a mai e 'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Tongatapu.

Fakamālō'ia Fale hono tali e Lao Fakaangaanga fika 42A 2020

Lord Tu'ivakanō: Tulou mo e 'aAfio 'a e Tolu Taha'i 'Otua pea fakatapu atu ki he Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku 'i ai 'a e fiefia 'i he motu'a ni pea hangē pē ko ia 'oku fakahoko atu he 'Eiki Nōpele mei Vava'u ka kuo, ko eni kuo 'osi hono lau 'a e konga 2 'o e Laó pea 'oku 'oatu 'a e fakamālō mo e fakafeta'i kiате kimoutolu Hou'eiki ke mahino 'oku tau loto taha pea mahino ko e 'Otua 'oku ne tataki kitautolu 'i he me'a kotoa pē, 'i he me'a 'a e fāmili, 'i he me'a 'a e Fale Alea, 'i he me'a 'a e Pule'anga pē ko e hā pē 'a e feitu'u mo e anga 'etau fakalele hotau sosaieti ke 'Otua pē e me'a kotoa pē. Pea ko ia 'oku mahino mai ko e kau kalisitiane kitautolu pea 'oku faka'amu pē ko hono tali e me'a ko eni pea ke nofo 'a e tapuaki 'a e 'Otua 'ia kimoutolu. He ko e finangalo ia 'a e 'Otua na'a ne fakahoko kia Mosese ke fakahoko kia 'Elone pea mo 'ene fānau 'a e tapuaki 'a e fānau 'a 'Isileli ka koe'uhí ko e ngāue ko e ta'u fakahisitōlia eni pea mo e naunau 'o e ta'u ko eni faingata'a 'aupito. Ko e KOVITI, ko e tu'unga faka'ekonōmika, fakasōsiale pea 'oku lahi hangē ko e fakamatala ...

<009>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'ivakanō: ... pea na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui 'o fakatatau, 'o fakatātā'aki kia nautolu 'i 'Initia. 'Oku lahi 'a e ngaahi palopalema, ko e palopalema ko 'eni 'ia tautolu Fale Alea 'a e ngaahi 'ā vahe kehekehe, 'a e ngaahi fakakaukau 'oku kehekehe, ka 'oku mahino mai 'oku tau taha 'i he 'Otua pea 'oku 'i ai 'a e fakafeta'i. Pea ko e tāpuaki faka'eloné 'o hangē ko ia ko e ngāue lelei 'oku mou fai 'i he 'aho ni. 'Oku tau fai 'i he 'aho ni pea 'oku pehē me'a ke mou monū'ia pea 'e tauhi kimoutolu. Ke manatu'i e 'aho ko 'eni neongo ko e fokotu'u 'e Tupou 1, ka ko 'etau ngāue he 'oku tau tui ka 'ikai ke 'i ai ha 'Otua, 'e 'ikai ke, 'e 'ikai ke malava 'e kitautolu ke fakahoko ha me'a. Pea 'i he'ene ulu atu hono fofonga kia kimoutolu kau Fakafofonga, pea 'oatu kia kimoutolu 'ene ngaahi 'alo'ofa, pea hiki hono fofonga kia kimoutolu Fale Alea 'o Tonga, pea ne 'atu 'a e fiamālie kia kimoutolu pea 'e lava ke mou ma'u 'a e ngaahi tāpuaki mo e ngaahi lelei kotoa pē 'oku tuku mai 'e hotau 'Otua kia kitautolu.

Hou'eiki Fale Alea mou nofo melino. Ko 'etau 'i heni ke tokoni'i hotau kakai, tuku e ngaahi fakakaukau 'oku tau tō kehekehe ai, ka tau ngāue'i hotau fonua. M, mahino 'oku 'i ai e *deficit* pea he 'ikai ke puli ha me'a mei he fofonga 'o e 'Otua 'etau fa'ahinga ki'i tō'onga 'oku fai 'i he Fale ko 'eni. Pea ko ia 'Eiki Minisitā Pa'anga 'ai mo ke tokanga mai ki he me'a ko 'eni he 'oku faka'otua pē me'a kotoa, kae 'oua te tau fakakata'aki e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke tonu ke tau, he ko 'etau lea 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'oku faka'otua he 'oku tala 'e he Folofola e ngaahi me'a kotoa pē. Pea ko ia Hou'eiki 'oku ou fakamālō atu, fakamālō atu 'Eiki Sea hono tali 'a e lao ni, pea 'oku ou faka'amu pē 'e hoko 'a e me'a ko 'eni ke tupulaki ai 'a e tu'unga faka'ekonōmika, tu'unga fakasōsiale 'a e fonua, he koe'uhi he 'oku mou tali he 'oku mou tui ki he 'Otua 'oku Mo'ui. Mālō.

Lipooti fika 6/2020 Kōmiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 43/2020

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he fika 4.5 'o 'etau 'asenita 'a ia ko e komiti, lipooti mei Komiti Pa'anga fika 6/2020, fekau'aki 'eni mo e Lao Fakaangaanga fika 43/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Alea. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai 'a e lipooti mei he Komiti Pa'anga.

Tokoni Kalake Tēpile: 'Ulu'i tohi 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga.

Lipooti fika 6/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga.

'Aho 9 'o Tisema, 2020

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Re: Lipooti Ffika 6/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'una 'a e Lipooti fika 6/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga, ke me'a ki ai 'a e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko 'eni mo e Lao Fakaangaanga fika 43/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Alea 2020.

Faka'apa'apa atu,
Hon. Semisi Kioa Lafu Sika.

Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga, mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga.

Ngaahi fakatonutonu & ngaahi fokotu'u 'a e Komiti

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke ne lau mai 'a e kupu fika 4, ngaahi fakatonutonu 'a e komiti 'i he peesi 6, fakataha pea mo e ngaahi fokotu'u 'a e komiti he peesi 7. ...

<007>

Taimi: 1445-1450

Tokoni Kalake Tēpile: ... **Konga 4 Ngaahi fakatonutonu 'a e komiti.**

Hili 'a e fakataha fika 11/2020 'a e komiti pea fakatatau ki he ngaahi feme'a'aki 'a e komiti 'i he kongā 3 'o e lipooti. Na'e tali 'e he komiti ke fakahoko 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni.

- I. Fakatonutonu ki he lea 'e kamata'aki 'a e lao, *enacting formula*, ke tamate'i 'a e fo'i lea ko e "kuo" pea fetongi'aki 'a e lea ko e "oku" ke fenāpasi mo e kupu 80 'o e Lao 'o e Konisitūtone.
- II. Fakatonutonu ki he kupu 2 'o e Lao Fakaangaanga ke tamate'i 'a e kupu 2 'o e Lao Fakaangaanga.
- III. Fakatonutonu ki he kupu 4 'o e Lao Fakaangaanga ke tamate'i 'a e kupu 4 'o e Lao Fakaangaanga.

Konga 5. Ngaahi Fokotu'u 'a e komiti.

Kuo kakato 'a e ngāue 'a e komiti pea 'oku 'oatu ai 'a e fokotu'u 'a e komiti 'o anga pehe ni.

Ngaahi fokotu'u.

1. Ke tali 'a e lao Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Alea 2020 mo hono ngaahi fakatonutonu. 'A ia 'oku hā 'i he konga 4 peesi 6 'o e lipooti.
2. Ke tali 'a e lipooti Lipooti fika 6/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga.

Eiki Sea: Sea e Komiti Pa'anga.

Fakama'ala'ala he Lipooti fika 6/2020 e Komiti Pa'anga

Semisi Sika: Tapu mo e Feitu'una pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale kae fakamā'opo'opo atu 'a e fatongia ki he lipooti ko ia kuo 'osi fakahoko mai he kalake. 'A ia pē ko eni ko ē kuo 'osi fakahoko atu 'ei he lipooti pea na'e fakahoko mai 'e he kalake 'a e ngaahi fokotu'u 'a e komiti fekau'aki pea mo e lao fakatonutonu ko eni. Ko e fokotu'u fika 1, 'a ia na'e 'i ai 'a e, ... ko u pehē 'oku tali 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Alea 2020 mo hono ngaahi fakatonutonu 'a ia 'oku hā 'i he konga 4 peesi 6 'o e lipooti. 'A ia na'e 'i ai foki 'a e fokotu'u ki he peseti ko eni ko ē 'o e ngaahi *contribution*. Ko e ngaahi to'o ko eni totongi 'a e ngaahi vāhenga mālōlō 'o e kau Mēmipa ke fokotu'u ke hiki ki he pēseti 'e 30 kātoa neongo 'oku 'osi 'i ai pē 'a e pēseti 'e 30 'i he hili 'a eha ngaahi ta'u lahi 'o 'ete ngāue. Ka na'e fokotu'u mai ke fakakātoa pē peseti 'e 30 mei he toenga kotoa e kau Fakafofonga Fale Alea. Pea na'e pehē pē he komiti 'oku pou pou ki he fokotu'u kae ki'i toloi ange mu'a koe'uhí ko e taimi ko eni he lolotonga ni 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e mahaki faka'auha pea mo e ngaahi uesia faka'ekonōmika fakapa'anga 'oku tau lolotonga foua ai ke ki'i taimi atu kae toki tau fokotu'u mai ha toe taimi kehe 'a e fokotu'u hiki ko eni 'o e *contribution* 'o e *retirement* 'o e kau Mēmipa mei he peseti 'e 20, 22.5, 25, 27.5 mo e 30 ke fakalukufua pē 'o 30 'oku 'ikai ke tali ia 'e he komiti.

Ko e fokotu'u leva hono hoko. Ko e 'oange ngofua ki he Poate ko eni 'o e Fale Alea ke nau tali ha kole mai ha ni'ihi 'o e kau ...'o Fale Alea ni mo e kau ngāue 'o ka nau ka fiema'u ha tokoni koe'uhí ko e ngaahi faingata'a'ia ko ia 'i he taimi ni ke nau kole ki he 'inasi ko ia 'oku 'osi totongi 'e he Fale Alea 'a ia 'oku hā atu pē ko eni 'i he lipooti pea ko ia pē Sea ko e ongo fokotu'u ia 'e ua 'oku 'omai he lipooti 'i he komiti mālō.

Eiki Sea: Mo hono fakapekia e kupu fika 4.

Semisi Sika: Ko ia Sea mālō.

Pālōti'i 'o tali Lipooti fika 6/2020 Kōmiti Pa'anga

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki kole atu ki he kKalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fika 6 mei he Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima. ...

<007>

Taimi: 1450-1455

Tokoni Kalake Tēpile : ... 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai, 'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi, Saia Ma'u Piukala, *Lord* Tu'ivakanō, *Lord* Tu'iha'angana, *Lord* Tu'i'āfitu. 'Eiki Sea loto ki ai e toko 20.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali e lipooti mei he Komiti Pa'angá fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ai ha fakahā loto pehē.

Lao Fakaangaanga Fika 43/2020

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 43/2020 ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Palani ki he Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Alea. Ko e Lao Fakaangaanga ko ení na'e 'osi lau 'uluaki toe pē ke tau lau tu'o 2. Kole atu ki he kalaké ke lau tu'o 2 mai e Lao Fakaangaanga.

Kalake Tēpile : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Alea, 2020.

Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Aleá, ki he fakalelei'i 'a e pa'anga tātānaki 'a e Pule Ngāue ma'a e kau Mēmipa, pea ke fakangofua 'a hono tukuange atu mo ha ngaahi monū'ia mālōlō 'i he makatu'unga ke tokonia 'a e kau Mēmipa tātānaki koe'uhi ko e tu'unga faingatā'ia fakapa'anga.

KUO TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē:-

Kupu 1 – Hingoa Nounou.

Kupu si'i (1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Aleá 2020.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 2 'o e Lao Fakaangaanga Fika 43/2020

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Aleá, fakataha mo hono'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. 'Eiki Sea loto ki ai e toko 21.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali e Lao Fakaangaanga ko ení fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 43/2020

'Eiki Sea : Lau tu'o 3.

Kalake Tēpile : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Alea, 2020.

Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Aleá, ke fakalelei'i 'a e pa'anga tātānaki 'a e Pule Ngāue ma'a e kau Mēmipá, pea ke fakangofua 'a hono tukuange atu 'o ha ngaahi monū'ia mālōlō 'i he makatu'unga ke tokonia 'a e kau Mēmipa tātānaki koe'uhi ko e tu'unga faingatā'ia fakapa'anga.

KUO TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē:-

Kupu 1 – Hingoa Nounou.

Kupu si'i (1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Aleá 2020.

Pāloti'i 'o tali lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 43/2020

'Eiki Sea : Hou'eiki, ko u tui mahalo ko e *consequential amendment* pē eni ki he Lao Fakaangaangá he 'oku tau 'osi tali ke fakapekia 'a e kupu fika 2 pea mo e kupu fika 4. Ko hono fakatonutonu 'o e kupu fika 3 ke 2. Kole atu ki he kalaké ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o 3 e Lao Fakaangaanga Fika 43/2020 fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nimá.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki inisitā Mo'ui, ...

<008>

Taimi: 1455-1500

Kalake Tēpile: ... 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā 'o e Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Sea 'oku loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 22.

Lao Fakaangaanga fika 12/2020 & Lipooti fika 12/2020 Kōmiti Lao

'Eiki Sea: Hou'eiki fakamālō atu hono paasi e Lao Fakaangaanga ko eni, tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 12/2020 pea mo e Lipooti mei he Komiti Lao fekau'aki eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 44/2020. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai 'a e Lipooti mei he Komiti Lao.

Kalake Tēpile:

'Ulu'i tohi pē 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao

'Aho 8 'o Tisema 2020.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea 'o e
Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 12/2020 - Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngāue Fakapangikē 2020

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'una 'a e Lipooti Fika 12/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao ke me'a ki ai 'a e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngāue Fakapangikē 2020.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Mo'ale Finau
(*Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Lao*)

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke lau mai e peesi ono.

Kalake Tēpile: Peesi ono?

Vahe 5, Fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u mei he Komiti Lao.

Kuo lava lelei e fatongia ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao pea kuo loto taha ‘a e komiti ke fokotu’u atu:

- 1) Ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 44/2020.
- 2) Ke tali ‘a e Lipooti Fika 12/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Pangikē 2020.

Eiki Sea: Sea ‘o e Komiti Lao.

Fakama’ala’ala he Lipooti fika 12/2020 e Komiti Lao

Mo’ale Finau: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e lao ko eni ko e lao ‘ikai ke fu’u lahi ka ‘oku mahu’inga ‘a e lao ko eni ‘Eiki Sea pea na’e fakahoko he komiti honau fatongia fakalao ‘o lava lelei ‘Eiki Sea. Pea ‘oku makatu’unga mei ai ‘emau fakahū mai ‘a e lao ko eni. Ko e sitepu mahu’inga na’a mau fou ai ‘Eiki Sea ko hono fakapapau’i ‘oku ‘omi ‘a e ngaahi sino fekau’aki ke nau omi ‘o lipooti ki he’emau komiti ‘Eiki Sea. Na’e fakaafe’i leva ‘e he timi ngāue ‘a e komiti ko eni ‘Eiki Sea ‘a e Kōvana Seniale ‘i he Pangikē Pule Fakafonua ‘a Tonga ke ne ha’u ‘o fai ‘a e fakama’ala’ala ‘Eiki Sea. Ko e fakama’ala’ala mahu’inga na’e fakahoko ‘i he ‘e he Kōvana ko eni ‘Eiki Sea ‘o fekau’aki mo e lao ko eni na’e fai ‘enau *consultation* ‘i he 16 ki he, mei he 2016 ki he 2018. Na’e fai ‘enau ngaahi fekumi ‘Eiki Sea fekau’aki pea mo e lao ko eni ‘o makatu’unga pē ‘i he ‘i he mo’oni ko ē ‘Eiki Sea ‘oku ai foki e ngaahi kautaha fanga ki’i kautaha pa’anga iiki pē ko e ngaahi *financial institutions* ‘i he fonuá. ‘A ia ko e misiona ‘o e Pangikē Pule ‘Eiki Sea he ko nautolu na’a nau hanga ‘o fakalele mai hono tokanga’i ‘a e ngaahi pangikē kimu’a he 2014 ‘o fononga mai ai. Pea na’e ‘i ai leva, na’e ‘i ai pē mo e lao ‘a e ngaahi kautaha *financial institutions* na’e ‘i ai pē ‘enau lao. ‘I ai pē mo e Lao ‘a e Pangikē Pule. Na’e fiema’u leva ‘Eiki Sea talu mei he 2017, 2018 he hili ko ia ‘a e *financial depression* ‘o e ta’u ko ia na’e fiema’u ke fokotu’u pē ha lao ‘e taha ke ne fakatahataha’i ‘Eiki Sea ‘a e ngaahi associations pē ko e ngaahi pangikē pea na’e fatu ai ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni ‘Eiki Sea ‘o fakahū mai ‘i he ‘aho ni. Ko e sino mahu’inga na’e fai ki ai ‘a e tokanga ki ai ‘Eiki Sea ko e ngaahi pangikē pē he ko e lao ko eni ‘oku ‘i he’eku manatu’i na’e fai hono fakafehu’i e Kovana Pulé ‘o fekau’aki pē ‘oku ‘i ai ha uesia ‘o e fanga ki’i *financial institution* iiki ko 'ene tali ‘Eiki Sea mahalo pē ‘oku ‘i ai ha peseti ‘e taha ‘a e ki’i konga ‘oku ai ha’ane kaunga ki ai ‘ikai ke ‘i ai ha felāve’i pea ‘i he’ene haohaoa ko ē ‘a e lao ‘Eiki Sea 'ene nofo taha pē he ngaahi pangikē ...

<009>

Taimi: 1500-1505

Mo’ale Finau: ... na’e tui ai e motu’a ni mo e komiti ‘osi taau e lao ko ‘eni ‘Eiki Sea ke ‘omi ki he Fale ni, koe’uhí ke hoko pē lao ko ē ke ne tokanga’i kātoa ‘a e ngaahi *financial institution* tautautefito pē ki he ngaahi pangikē ‘Eiki Sea, ‘ikai ke ‘i ai ha’ane lave ‘ana ia ki he *customer* mo e ngaahi me’a pehē.

Pea ‘i he’ene pehē ‘Eiki Sea ‘oku tui ‘a e motu’a ni ‘oku kakato ‘a e *process* fakalao kuo mau fou ai, ko u fokotu’u atu ke tali e lao ko ‘eni ‘Eiki Sea, mālō.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti fika 12/2020 e Komiti Lao

Eiki Sea: Mālō kole atu ki he kalake ke tau pāloti ko ia ‘oku loto ke ne tali Lipooti fika

12/2020 mei he Komiti Lao fakhā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Life of Light Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘oku loto ki ai e toko uofulu, 20 ‘Eiki Sea.

Lao Fakaangaanga fika 44/2020

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga fika 44/2020, lao ko ‘enī fakafoki mai mei he Komiti Lao, na’e ‘osi lau ‘uluaki, toe pē ke lau tu’o 2, kole atu ki he kalake ke lau tu’o 2.

Kalake Tēpile: (Lau tu’o 2)

LAO FAKAANGAANGA KI HE NGĀUE FAKAPANGIKĒ 2020

**KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE TU’UTU’UNI KI HONO LAISENI
MO E PULE’I ‘O E NGAHI PANGIKĒ PEA MA’A E NGAHI TAUMU’A ‘OKU
FEKAU’AKI MO IA**

**‘OKU TU’UTU’UNI ‘E HE TU’I MO E FALE ALEA ‘O TONGA ‘I HE FAKATAHA ALEA ‘O E
PULE’ANGA ‘O PEHĒ:**

KONGA 1: TALATEU

KUPU 1: HINGOA NOUNOU. ‘E UI ‘A E LAO NI KO E LAO KI HE NGĀUE FAKAPANGIKĒ, 2020.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke ne tali hono lau tu’o 2 e Lao Fakaangaanga fika 44/2020, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, , ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘oku loto ki ai e toko uofulu mā taha, 21.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o 2 e Lao Fakaangaanga fika 44/2020 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Lau tu’o 3.

Kalake Tēpile: (Lau tu’o tolu)

LAO FAKAANGAANGA KI HE NGĀUE FAKAPANGIKĒ 2020

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE TU'UTU'UNI KI HONO LAISENI MO E PULE'I 'O E NGAHI PANGIKĒ PEA MA'A E NGAHI TAUMU'A 'OKU FEKAU'AKI MO IA

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I MO E FALE ALEA 'O TONGA 'I HE FAKATAHA ALEA 'O E PULE'ANGA 'O PEHĒ:

KONGA 1: TALATEU

KUPU 1: HINGOA NOUNOU. 'E UI 'A E LAO NI KO E LAO KI HE NGĀUE FAKAPANGIKE, 2020.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 44/2020

'Eiki Sea: Kalake Pule. Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 e Lao Fakaangaanga fika 44/2020, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Minisitā Ngoue, Saia Ma'u Piukala, 'oku loto ki ai e toko uofulu mā taha, 21.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 44/2020 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto pehē.

<005>

Taimi: 1505-1510

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakamālō'ia tali Lao Fakaangaanga fika 44/2020

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Sea 'oku ou fakafongā'i atu pē heni 'a e fakamālō ki he Fale hono tali 'a e lao ko eni pea pehē ki he Kovana pea mo e kau Talēkita 'a e Pangikē Pule Sea. Hangē ko ia ko e fakamatala na'e fai ko e kau e holofa 'a e tu'unga fakapa'anga e māmani he ngaahi ta'u kuo tau sītu'a mei ai makatu'unga mei he'ikai ke pule'i lelei e ngaahi pangikē pea na'e 'i ai leva 'a e fiema'u mei he *IMF* ke fokotu'u ha lao mavahe ke ne hanga 'o pule'i 'a e *operation* 'a e pangikē 'i Tonga ni. Na'e 'osi fai pē 'a e ngāue ki ai Sea he ngaahi ta'u ko eni 'e 3 pē 4 kuo 'osi ka 'oku fakafiefia 'oku lava eni 'o tali e lao ko eni. Na'e 'osi lava atu foki mo e ngāue kimu'a ki he fanga ki'i kautaha nō pa'anga, pea mo hono lava 'o pule'i 'a e *exchange rate*. 'A

ia ko e taha pē eni he ngaahi ngāue fakahoko he Pangikē Pule ke fakapapau'i 'a e tu'unga malu ange 'a e *financial stability* 'a e fonua pea mo e Pule'anga pea tokoni lahi foki eni ki he langa faka'ekonōmika e fonua, fakamālō atu Sea e tali e lao ko eni.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e ngata 'etau ngāue ki he 'asenita fika 4 pea 'oku ou fakamālō atu ho'omou lava 'o fakakakato e ngaahi lao fakaangaanga na'e toe 'i he'etau 'asenita. Hou'eiki ko e konga faka'osi eni 'etau 'asenita fika 5. Fakamatala Fakata'u e Potungāue Toutai ki he ta'u fakapa'anga 2019/2020 na'e toe toloi mai 'oku ou fakatokanga'i atu ko e 'Eiki Minisitā eni 'oku me'a mai.

Fakamatala Fakata'u e Potungāue Toutai ki he ta'u fakapa'anga 2019/2020

'Eiki Minisitā Ngeue & Toutai: Sea tapu pē mo e Feitu'una fakatapu atu ki he Hou'eiki Kapineti. Tapu atu ki he Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Fakafofonga e Kakai. Sea kuo fuoloa 'etau fepulingaki pea kuo u hangē kuo u ta'elata au Sea he'ikai ke u sio ki he fofonga e kau Fakafofonga 'Eiki Sea. Pea 'i he foki mai 'a e Fale Sea ko u feinga mai pē mei Tokelau fu'u lahi pē e ngāue Sea ka kuo pau pē he'ikai ke tuku e vaka kae fai ha kakau kei ma'u pē 'a e fatongia 'a e Feitu'una laumālie lelei 'a e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki. Na'a ku mei pehē pē 'e au 'Eiki Sea 'e fai 'e he Fakafofonga Fika 8 ha'ane me'a ki he lipooti ko eni he ko e lipooti ia 'i he taimi 'o e Fakafofonga Fika 8, ka mahalo pē 'oku fiema'u pē he Feitu'una ke u lele mai 'o fakamatala koe'uhí ko e motu'a ni foki 'oku faifatongia 'i he potungāue ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e lipooti ena 2019/2020. 'I ai pē fanga ki'i me'a hena Sea na'a ku hanga 'o hiki felālāve'i mo e lipooti 'Eiki Sea pea 'oku 'i ai ha ni'ihi 'e fehu'i mai pea 'oku ou kole pē ki he Fakafofonga Fika 8 ke tokoni mai.

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakamolemole pē ki he 'Eiki Minisitā kapau 'e me'a malanga pē ia he uta meleni 'a e me'a ko ē 'oku hoko he taimi ni fe'unga ai pē fakamatala ia e lipooti ko eni mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngeue & Toutai: Sea ko e meleni foki ia 'oku tō 'i 'uta. Ko e fu'u lipooti ko eni 'oku 'ikai ke tō e meleni ia 'i tahi, ko e fu'u me'a ia 'i tahi, pea fakamolemole pē 'Eiki Nōpele 'oku ou fokotu'u atu Sea ke tali e lipooti ko eni mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea 'oku ou poupou atu fokotu'u atu ke tali 'a e lipooti fakamālō atu 'Eiki Minisitā.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke lau mai e tohi fakahū mai'aki 'a e lipooti.

Kalake Tēpile: 'Ulu'i tohi pē 'a e 'Ofisi 'o e 'Eiki Minisitā ki he Taoutai 'Aho 14 'Okatopa 2020.

Nōpele Fakafanua
Sea 'o e Fale Alea
Nuku'alofa.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea,

'Oku ou faka'apa'apa pea u lau ko e koloa ke fakahoko atu ki he Feitu'una 'a e fakamatala ngāue 'a e Potungāue Toutai ki he ta'u fakapa'anga 2019/2020 'o fakatatau ki he kupu 51 'o e Konisitūtone 'o Tonga faka'apa'apa atu.

Fakamo'oni Lord Tu'ilakepa
'Eiki Minisitā Potungāue Toutai.

Mālō 'Eiki Sea.

Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Toutai

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke ne tali 'a e Lipooti e 'Eiki Minisitā Potungāue Toutai ta'u fakapa'anga 2019/2020 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva...

<007>

Taimi: 1510-1515

Kalake Tēpile : Siaso Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisita Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 19.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e lipooti Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Toutai fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai : Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā Toutai.

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai : Fakamolemole pē he'eku toe tu'u tu'o 2 ki he Feitu'una. Koe'uhi pē ko 'etau ngāué ia, pau pē ke fai hano fakamālō'ia'i. Fakamālō atu ki he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga e Kakaí, Hou'eiki Nōpele kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā. Me'a faka'ofa'ofa mo'oni ko 'eku vakai ki ho'omou laumālie lelei ki he lipooti ko ení pea 'oku fiefia 'a e motu'á ni kae 'uma'ā 'a e Potungāué hono kotoa 'a e fakafofonga'i atu 'a e fakamālō kiate kimoutolu hono kotoa. Mālō e tali e lipooti mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki, ko e ngata ia 'etau ngāué mo e ngaahi 'asenita na'e tuku ki he Falé ni. 'Oku 'i ai 'a e tohi ...

Siaso Pohiva : Sea fakamolemole ki'i faingamālie.

'Eiki Sea : 'E toki tuku atu pē hili hono toloi e Falé ni. Me'a mai Tongatapu 1.

Tokanga ki he ngaahi faitu'utu'uni ta'efakapotopoto e Pule'anga

Siaosi Pohiva : Mālō e ma'u faingamālie 'Eiki Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'a 'a e Hou'eiki. 'Oku ngali si'isi'i pē ki'i me'a 'oku ou tokanga ki ai ka 'oku ou 'ilo 'oku mahu'inga he ko e 'amanaki eni ke tau tāpuni 'a e mālōlō Kilisimasi kae taumaiā 'e tāpuni ai 'a e fehū'aki holo ia 'a e pa'angá 'i he Pule'angá. Sea, 'oku mamafa 'aupito 'a e me'a ko ení, ki he motu'á ni he 'oku hangē 'oku kei hā mai pē 'a e faitu'utu'uni ta'efakapotopoto mei he Pule'angá. Ko e me'a 'oku totonu ke fakamanatu ma'u pē kia tautolu ko e patiseti fe'amokaki eni, pea 'oku 'ikai totonu ke 'i ai ha ngaahi tu'utu'uni ta'efakapotopoto.

Na'a ku lele mai he halá 'aneafi 'o fetaulaki mo e fu'u me'alele fo'ou Sea 'a e Pule'angá, pea u muimui'i 'o 'alu 'a e me'alele ko ení ta ko e me'alele 'a e 'Ofisi Palēmiá. Ko e MAZDA eni, kalasi eni fakamuimui tahá, fekumi ki hono mahu'ingá 'oku a'u 'o 1 kilu tupu. Sea, lolotonga 'a e ngaahi fiema'u vivili lahi 'a e fonuá ke fakahoko ha fakamole ki ai. Ko e kau tō melení eni nau tangi. 'Oku fiema'u vivili e fu'u me'alele ko ení ko e hā hono mahu'inga ki he Sekelitali Pule 'a e Kapinetí. Sea ko u kole atu mu'a Hou'eiki Pule'anga, fakapotopoto mu'a e fakamolé. Ko e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ko u fie tokoni atu mu'a ki he Fakafofongá pē 'e laumālie lelei pē ke u ki'i tokoni atu ki ai. Tapu pea mo e 'Eiki Seá pea mo e Fale 'Eiki 'Eiki Sea. Ko 'eku ki'i tokoni ko ia ki he Fakafofongá pē ko e ta'emole mo'oni hono taimí hono muimui'i holo e 'ū me'angāue 'a e Pule'angá kae 'ikai ke me'a pē ia 'o fai ha'ane ngāue.

Siaosi Pohiva : Sea 'oku 'ikai ko ha taimi mole ia, ko e pa'angá 'oku mole.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e ngaahi ngāue ko eni 'oku fakahoko ko ē 'e he Pule'angá, mou manatu'i Hou'eiki 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e ta'efakalao 'oku fakahoko ko ení. Na'a tau 'osi alea'i 'a e fu'u patiseti ko ení ko e pa'anga ngāue ia 'a e Pule'angá, pea 'oku tuku ki he Hou'eiki Minisitā pea 'oku 'i ai mo e lao ai. Pea 'oku ai mo 'enau *corporate plan* ke nau ngāue'i 'oku ai 'enau patiseti. Toki fehu'i ki he kau Minisitā ha 'osi e lipooti 'a e *annual report* e ta'u ni. Tuku mai ha ki'i faingamālie ki he Pule'angá ke fai 'enau faifatongia 'Eiki Sea. Kapau 'oku ke tokanga ki he melení, 'oku lolotonga fai 'a e fengāue'aki mo e kau ngoue ko eni. Ko e kongá 'uluakí na'e 'osi fakahū mai ia 'e he 'Eiki Minisitā Ngoué, pea 'oku fai e fengāue'aki mo fakapapau'i e ngaahi totongi alea mo e māketí 'i tu'apule'angá kae fai ha tokoni ki ai 'a e Pule'angá 'i he taimi faingata'a ko ení. 'Oku ai e felauaki he taimí ni ki he ...

<008>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... kongá hono ua ki he hā e me'a na'e hoko ki he vaka na'e, koniteina na'e tonu ke 'ave ki he 'aho 5 'oku lolotonga ui e fakataha e Potungāue Pa'anga pea mo e Potungāue Ngoue pea mo e kautaha *exporter* ke fai ha fepōtalanoa'aki ke lava fai ha ngāue ha tokoni. Ko e tokoni ko ia 'oku 'osi 'i loto pē ia 'i he pa'anga ngāue 'a e Potungāue Pa'anga pea pehē ki he Potungāue Ngoue. 'Oku mou mea'i pē ko e Kilisimasi ena he uike kaha'u pē pea kuo ngatū e tangata kotoa pē. Ko ia 'oku ou kole atu 'Eiki Sea ke mou laumālie lelei ke tuku mai e faingamālie ki he Pule'anga ke fakahoko honau fatongia ma'a e kakai pea mou teuteu atu ke mou ō 'o ma'u ha mālōlō he 'e kei ava pē 'a e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga 'e kei lele pē Potungāue Mo'ui ia hono fetuku mai e kakai 'e kei lele pē 'a uafu, Kasitomu mo e Tukupau 'a e fua fatongia ma'a e kakai 'o e fonuá. Mālō 'Eiki Sea.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole pē 'oku mahino pē me'a 'oku me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'anga ia. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga 'a e paasi e patisetí ke nau fa'iteliha nautolu ta'efakapotopoto 'i he ngāue ko eni. Ko e hoha'a pē 'a e motu'a ni 'Eiki Sea pea mo e toutou fakamanatu pē ki he Hou'eiki Pule'anga ke fakapotopoto pē mu'a 'a e ngaahi fakamole 'oku 'ikai ko ha fiema'u vivili 'a e kumi me'alele mo e fu'u me'alele mamafa ia ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kau toe ki'i tokoni pē ki he Fakafofongá. Ko e tu'u ko ē ongo Fakafofonga Pule'anga ko ē 'i Tokelau na luelue holo pē, ko e ongo Fakafofonga Pule'angá pea mo e Kovaná pea mo e kau Fakafofonga Pule'anga 'i motu 'oku nau 'i he malumalu 'o e 'Eiki Palēmiá pea ko e fatongia ia 'o e Palēmia ke fakanaunau'i 'a e ngaahi 'ofisi kátoa ko eni ke fe'unga mo e mafai mo e langilangi ko ē 'oku 'oange ko e Fakafofonga ia 'o e Pule'angá 'i motu ke tokangaekina kinautolu ke nau lava 'o fakahoko kakato honau fatongia ki he kakai 'o e fonuá ko e 'uhinga ia na'e 'ai ai e me'alele ke 'ave e me'alele ko ē 'oku lolotonga ngāue'aki ko ē 'e he Sekelitali ke 'ave ia ki he taha e ongo Niua. Pea kuo pau ke fiema'u e me'alele ke ngāue'aki 'e he Sekelitali Pule. Faka'ulia 'Eiki Sea kapau te tau tali fēhu'i pē heni ki he ngāue 'a e Pule'angá 'Eiki Sea. Ko u kole atu 'Eiki Sea tuku mu'a e tu'u maumau pehe ni ko e mālō eni kuo 'osi 'etau 'asemitá.

Siaosi Pohiva: Sea, ko u ki'i fakatonutonu 'oku 'ikai ko ha tu'u maumau ko e taha kilu tupu e me'alele ko eni lava lelei pē ha ki'i me'alele taha afe ua afe fai 'aki e fatongia.

Fakamālō'ia lava e ta'u ngāue ko eni mei he Pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ikai ke ai ha pasikala 'e 'ave ki motu. Sea ko u kole atu au ke u ki'i lave atu ai leva au he ki'i me'a kehe. 'Eiki Sea ko u lau e faingamālie ko eni ke u fakafofonga'i atu e 'a e tēpile ko eni ke fakahoko atu 'a e fakamālō loto hounga mo'oni fakafofonga'i atu e tangata'eiki Palēmia ko e 'uhinga ko e to'o fatongia poto tau ikuna e ta'u ngāue ko eni. Pehē 'eku fakamālō ki he Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai 'i he fatongia mamafa kuo tau ikuna 'i he ta'u ko eni. Neongo na'a tau kamata mai 'etau ngāue ko eni pea mo hono lahi hono ngaahi faingata'a mo hono ngaahi pole, 'i he 'aho ni ko e 'aho faka'osi eni e, ho Falé pea tau mālōlō ki he 'amanaki ke tau fakamanatu 'a e hifo aki mai 'a e tamasi'i ko e Pilinisi 'o e Melino pea hā'ele mai mo ia mo e 'amanaki lelei pea 'omi ai mo e nonga mo e fiemālié pea ko u faka'amu ke tau 'inasi kotoa pē ai hotau ngaahi fāmílí pea ka tau ka a'usia ki he ta'u fo'ou na fakafo'ou ai hotau sino mo hotau 'atamai mo hotau laumālie ki ha ta'u monū'ia 'i hono ngaahi fatongia 'oku hanganaki atu ki ai mo e 'ofa atu Sea mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'o Vava'u.

Tokanga ki he taimi fakahāele ta'u mo e taimi fakataputapui

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'una Sea. Fakamolemole pē kuo fakama'opo'opo e 'Eiki Minisitā Pa'angá pea ko e ki'i tauhanga pē 'a e motu'a ni ia 'oku 'ikai ke 'i heni 'ikai ke me'a heni e 'Eiki Palēmia pea ko u lave'i pē ko e fakahoha'a ko eni mahalo 'e fakamaama lelei pē ia he 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC kae 'uma'ā e 'Eiki Minisitā Mo'ui ko kinua 'oku 'i ai e tūkunga e fakangatangata 'o e taimí he taimi ni fekau'aki mo e fakatamaki fakamāmani lahi. Hoha'a pē 'a e motu'a ni ia ke fakatokanga pē 'o fokotu'u atu ki he Kapinetí ka 'i ai ha feme'a'aki ai pea fakatokanga'i mu'a 'a e fakahā'ele ta'ú 'oku fai 'a e fakahā'ele ta'u 'a e ngaahi siasi lotu fakakalisitiane kotoa pē 'i he ngata'anga 'o e ta'ú he 12:00 ...

Taimi: 1525-1530

Fakamālō'ia lava e ngāue kī he ta'u mei he tēpile 'a e kakai

Semisi Sika: ..Tapu mo e Feitu'una Sea. Ko u toki lave'i eni ko 'etau fakataha faka'osi eni pea 'oku ou fakamālō atu koe'uhí ko e ma'u faingamālie ke hokohoko atu hotau fatongia na'a tau poletaki ki he kakai 'o e fonua ke tau 'i heni ke tataki pea mo fa'u e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni ki hono malu'i kitautolu mo tokanga'i hotau ivi 'o fakanofonofo ange 'etau nofo ki he melino 'i he fonua ni. Pea ko ia 'oku ou fakamālō ko e fuofua taimi eni ki he motu'a ni ke a'u mai 'a e feme'a'aki 'a e Fale ki Tisema pea 'oku ou lave'i pē 'a e mafatukituki 'o e fatongia kuo tau a'u mai ai 'o ki'i fuoloa mai 'a e ta'u ni ki he māhina fakakoloa mo kavenga'ia ko eni 'a Tisema pea 'oku ou fakafongia'atu 'a e tu'unga mātu'a ni mo e finemātu'a ni koe'uhí ko e ngaahi ngāue na'a tau fataki fakataha mai neongo pē na'e 'i ai e ngaahi tui 'oku kehekehe pea fetō'aki 'i he ngaahi taimi ka 'oku fakataumu'a kotokotoa pē ki hono hakeaki'i 'o e fonua pea mo ha ngaahi monū'ia ki hotau kakai kae tautautefito ki hotau Hau ki he 'Ena 'Afifio pea pehē foki ki he Hou'eiki 'o e fonua mo e toenga kotoa 'o e kakai 'o e fonua. Ko e faingamālie faka'ofa'ofa eni koe'uhí ko e toe 'a e ta'u 'e l 'oku mahino pē 'a e 'asenita ko ia fakaangaanga na'e 'osi tuku mai 'e 'ikai ke toe 'ai 'e si'i hotau taimi te tau toe foki mai 'o feme'a'aki koe'uhí ko e teuaki ko ia 'o e fili Fale Alea 'o e ta'u kaha'u. Pea 'oku hoko e ngaahi faingamālie ko eni ne tau lavemonū ai 'i he ngaahi 'aho si'i māhina si'i kuo maliu atu ke fekaukau'aki 'a e anga 'etau fetokoni'aki tau fepoupouaki mo e ngaahi laumālie 'oku tau ma'u 'i he hotau fua hotau ngaahi fatongia 'i he Fale ni. Pea ko ia 'oku 'oatu ai 'a e fakamālō ki he Feitu'una Sea koe'uhí ko e tataki lelei mei taumu'a ko e 'i he'etau ngaahi fua fatongia na'a tau fakahoko kae 'oatu foki 'a e fakamālō ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineti ki he 'Eiki Palēmia mo e toenga 'a e kau mēmipa 'o e Kapineti koe'uhí ko e to'o fatongia lelei ki hono pule'i mo hono tataki hotau fonua 'i he ngaahi 'aho faingata'a ko eni kae tautautefito ki he mōmeniti faingata'a ko eni 'o e 'ikai ke ngata pē 'iate kitautolu 'i he fonua ni kā 'i māmani fakalukufua. Fakamālō loto hounga ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e kau Nōpele koe'uhí ko e ngaahi tokoni mo e ngaahi poupu kotoa pē 'oku tau fetakinima mai ai 'i he ngaahi hala fononga kehekehe na'a tau foua mai ai 'i he to'u Fale Alea ko eni 'o tau a'u atu eni ki he faka'osinga 'o e to'u ngāue ko eni 'oku tau fakahoko fatongia ai pea ko ia pē 'a e fakamālō Sea tu'a 'ofa 'Eiki atu.

'Eiki Sea: Fakafongia Nōpele Fika 1 'o Tongatapu.

Lea fakamālō mei he tēpile 'a e kau Nōpele

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea na'e 'ai ke ki'i 'eke atu na'e 'i ai ho'o me'a 'anenai 'oku 'i ai e tohi ka 'oku mahalo pē na'a ko ha tohi lelei pē. Ka 'oku sai pē ko ena mahalo te ke toki 'omai ka 'oku ...Sea ka ko e tuku pē ki'i faingamālie ko eni ke 'oatu ha fakamālō ki he Feitu'una 'a e fataki mai 'a e fatongia 'i he ta'u ko eni. Ko e mahino ko e ta'u faingata'a eni koe'uhí ko e mahaki faka'auha ko eni 'oku takamilo he funga 'o e maama ko eni 'oku tau 'i ai 'o mahino 'oku lahi e ngaahi me'a 'oku ne ta'ofi ka 'oku tau fakafeta'i pē 'oku malava pē ke fakahoko hotau fatongia ka 'oku tau a'usia mai 'a e māhina faka'osi. Ko e 'uhinga pē ke tau ngāue fakataha Hou'eiki Fale Alea 'oku tau fakahoko hotau fatongia ma'a e kakai hotau fonua. Pea ko ia 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi ki he tēpile 'a e kakai 'a e fataki mai 'a e ngāue kae pehē ki he Hou'eiki Kapineti 'a e fataki mai 'a e ngāue he mahino ko e ta'u taimi nounou 'a homou fua 'a e fatongia ka 'oku tau fakamālō ...

Taimi: 1530-1535

Lord Tu'ivakanō : .. pe 'oku tau a'u mai ki he māhina faka'osi 'o e 2020. Ka 'oku tuku atu pē 'a e fakafofonga 'a e tēpile 'a e Hou'eikí neongo 'oku 'ikai ke mau kakato atu heni, ka 'oku fai 'a e fakamālō. Pea fakatauange pē kia kimoutolu Hou'eiki ke kei nofo'ia 'a e tapuaki 'a e 'Otuá 'ia kimoutolu, pea fakalahi e ivi mo e mālohi koe'uhí he 'oku te'eki ke 'osi hotau fatongiá. 'Oku tau te u hanga atu ki he ta'u faka'osí ta'u fo'ou, ka mou foki mai ke fakahoko 'etau fatongiá ke toe sio pē ko e hā e ngaahi me'a 'e lava ke tau hakeaki'i ai hotau kakaí. Pea ko hotau fatongiá ia ko hotau fatongia ki hotau kakaí, ke hā e ngaahi ngāue 'oku tau lava. Ko e ngaahi lao ke fokotu'u, 'e makatu'unga ai hano toki hakeaki'i ai e tu'unga faka'ekonōmika, fakasosiale 'a e kakaí. Fakamālō foki ki he Minisitā Pa'angá mo e tataki mai 'a e faka'uto'uta mai 'etau sēniti 'oku 'i he lepá. 'Oku ou tui pē 'oku, te tau toe a'usia pē ki he ta'u fo'ou mo e 'amanaki lelei ke toe fakahoko atu e fatongiá.

Ko u fakamālō au ki he kau Minisitā ngaahi ngāue kotoa pē 'oku mou fai mai mei ho'omou ngaahi Potungāué. 'Oku tau fakamālō kotoa pē pea ko ia pē Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a 'e tokanga ki ai ko e fakamālō pē mo e talamonū atu pē ki he Hou'eikí, 'amanaki ke tau a'usia 'a e 'aho fakahifo 'o e Lami haohaoa kuo ne fua 'etau hiá. Pea 'oku tau fakafeta'i kotoa pē kuo tau tali foki 'a e fo'i lao ko eni meite au, 'a e tukufonua. Ko u tui ko e ngāue ia mahu'inga 'aupito ia kuo tau fai, pea 'oku ou fakamālō'ia au kia kimoutolu pea ko ia ke tuku ma'u pē e 'Otuá 'oku mu'omu'a 'i he'etau me'a kotoa pē.

Sea 'oku ai 'a e talamonū atu mo e fakatauange ke ke ma'u mo e hoá ha Kilisimasi fiefia mo ha toe ivi lahi ki he ta'u fo'ou ki he ngaahi ngāue 'oku hanga mai he ta'u fo'ou, ke me'a maí pea tau foki mai 'o kei hokohoko atu 'etau ngāue ki hotau kakaí mo hotau fonua. Pea 'i he taimi tatau 'oku fai 'a e fakamālō foki ki he Minisitā Mo'ui kae 'uma'ā 'a e Minisitā MEIDECC, he ko moua 'oku tautonu ai 'a e ngāue ko eni ki he me'a 'oku hoko he ngaahi palopalema 'o e KOVITI. Fakamālō 'aupito koe'uhi ko e 'omai hotau kakaí. Kaneongo pē 'oku 'asi mai pē foki he *news* e ngaahi me'a ka 'oku tau fakamālō he 'oku mou fakahoko lelei e fatongiá ho'omou Potungāué pea 'oku.. Ko ia 'oku 'oatu ai e fakamālō mei he tēpile 'a e Hou'eikí kia kimoutolu kotoa. 'Ofa pē ke mou ma'u ha Kilisimasi fiefia mo ha Ta'u Fo'ou fonu tapuaki monū'ia kia kimoutolu mo homou ngaahi fāmili taautaha. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko u fie fakamālō atu ki he ngaahi ngāue kuo lava 'i he ta'u faka-Fale Alea ko eni 2020. 'Oatu heni 'eku fakamālō ki he kau Fakafofonga e Kakaí pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele. Ko u fie 'ave 'eku fakamālō ki he Hou'eiki Minisitā Kapinetí pehē foki ki he 'Eiki Palēmiá ho'omou ngāue lelei kuo fakahoko tautefito ki hono tauhi 'etau kau'āfonua a ke malu 'a Tongá ni mei he KOVITI 19. Ko u talamonū atu Hou'eiki ki he ngaahi ngāue 'oku toe he toenga e ta'ú ni, pea 'ofa ke mou ma'u ha Kilisimasi fiefia pehē foki ki ha ta'u fo'ou monū'ia.

Hou'eiki, 'oku ou tu'utu'uni atu ke toloi e Falé ki he 'aho 12 'o Sanualí 10:00 pongipongi 'a ia ko e 'aho 12 ia 'o Sanuali, 2021. Mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe fakataha'anga 'e he 'Eiki Sea)

